

Cultuurhistorische waarden van het Oer-IJ gebied

Kees de Vré

Uitgave 2022

Foto titelpagina: Chateau Marquette, Heemskerk, Foto: Léon Klein Schiphorst

Stichting Oer-IJ

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	1
SAMENVATTING	4
Introductie	6
- Ambitie Stichting Oer-IJ.....	6
- Dit document.....	6
1. De erfgoedwaarden van het Oer-IJ gebied.....	7
1.1. Cultuurhistorie	7
1.2. Een miserabel ras.....	7
1.3. Oer-IJ	9
- Cultuur	10
- Eergetouwkrassen	11
- Migratie	12
- Christendom.....	12
- Eerste dorpen.....	13
- Mensenhand	14
1.4. WATER BEPAALT HET LANDSCHAP	14
- Ander Noord-Holland.....	16
- Ribbenkast	17
- Industriemolen.....	18
- Buitenplaatsen	19
- Economie en cultuur.....	19
- Noordzeekanaal	20
- Grote oorlogen, kleine conflicten	20
- Stelling van Amsterdam	21
2. Inzoomen	23
2.1. ARCHEOLOGIE	23
- De jongen Aak.....	24
- Trots op eigen cultuur.....	24
- Meubels, wijn en een panfluit	24
- Ritueel centrum	25
- Hilde.....	26
- Kerkdorpen	27
- Maatschappelijke organisatie	27
- Vikingen	27

- Migratie op de strandwallen.....	28
- Tiendschuur	28
2.2. GEBOUWDE OMGEVING.....	29
- Uitgewist	30
- Vroegste categorie	30
- Tufsteen	31
- Poldermolen.....	31
- Cornelis Corneliszoon	31
- Binnenduinrand	32
- Werelderfgoed.....	33
- Zwakste schakel.....	33
- Stolp.....	33
- Nouveau riche	34
- Rode baksteen	35
2.3. BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN.....	36
- Velsen	36
- Spaarndam	37
- Westzaan	37
- Egmond aan den Hoef	37
2.4. CULTUURHISTORISCH LANDSCHAP	38
- Pais en vree	38
- Cruiff	39
- Dije.....	39
- Inpolderen	40
- Hoofdrol voor industriemolens.....	40
- Duinen	40
- Verstedelijking.....	41
- Zeedorpenlandschap.....	42
3. ERFGOEDBELEID VAN DE NEGEN BETROKKEN GEMEENTEN	43
3.1. WAT ZOULDEN GEMEENTEN KUNNEN DOEN OM DIE HOGE CULTUURHISTORISCHE WAARDEN TE BEHOUDEN EN ZELFS TE VERSTERKEN EN ZICHTBAAR TE MAKEN?	44
3.2. Niet wettelijke instrumenten:	47
3.3. Actieve erfgoedambtenaar van groot belang.....	50
4. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN CULTUUR-HISTORISCHE WAARDEN OER-IJ GEBIED	51

4.1.	De ruimtelijke kwaliteit van het Oer-IJ gebied is bijzonder hoog en kan hoog blijven 51	
4.2.	Erfgoed zou een taak moeten zijn voor de portefeuillehouders en gedeputeerde Ruimtelijke Ordening.....	51
4.3.	Er is meer regionale samenwerking nodig	51
4.4.	Voorlichting over het erfgoed geven is belangrijk.....	51
4.5.	Participatie steeds belangrijker	52
4.6.	Zowel bij gemeenten als provincie is meer ambtelijke capaciteit gewenst.....	52
5.	AANBOD STICHTING OER-IJ	53
5.1.	Meewerken aan Gebiedsbeschrijvingen/biografieën	53
5.2.	Meewerken aan Waardestellingen (landschappen en elementen)	53
5.3.	Deskundigen aandragen voor erfgoedcommissies en omgevingstafels	54
5.4.	Vraagbaak voor ruimtelijke ontwikkelingen	54
5.5.	Verzorgen van lezingen en excursies	54
5.6.	Bijdragen aan de ontwikkeling van Icoonprojecten	54
5.7.	Ontwikkelen van recreatief toeristische routes	54
5.8.	Bijdragen aan waardevol toerisme.....	54
5.9.	Bevorderen erfgoededucatie.....	54
5.10.	Deelname aan placemaking	55
5.11.	Meewerken aan gebiedsvisie met gebiedsakkoord (uitvoeringsplan).....	55
	Colofon:.....	56

SAMENVATTING

Als iets Noord-Holland kenmerkt is dat het landschap in het verre en ook nog nabije verleden steeds verandert. Alles vloeit voortdurend - alles beweegt - alles wordt, om maar eens de oude Griekse filosoof Heraclitus aan te halen.

Dat weerhoudt de prehistorische mens er niet van om zich er toch te vestigen. Aan de belangrijkste voorwaarden is immers voldaan: Er is voldoende voedsel en vers water voorhanden en er zijn genoeg materialen aanwezig om onderkomens te bouwen. Dat is het begin van de cultuurhistorie.

Die historie begint in het stroomgebied van het Oer-IJ – de meest noordelijke tak van de Rijn, ruwweg de driehoek tussen Velsen, Alkmaar en Zaanstad - bijna 5500 jaar geleden. De maagdelijke staat van de natuur wordt dan door de eerste mens opgeheven. Hij bewerkt het land en laat sporen na in de vorm van hutjes en gebruiksvoorwerpen, zoals potten en pannen, gereedschappen, wapens, religieuze artefacten, maar ook zaden en pitten.

De zee dreigt in dit lage land continu, maar de strandwallen in het westen en de veenheuvels daar ten oosten van bieden enige bescherming tegen overstroming van huis en akkers. En als de zee het toch weer eens wint, migreren de bewoners naar een veiliger plek meer landinwaarts. Ook daarvan zijn sporen achtergebleven. Als de zee zich na een tijd – soms wel eeuwen - weer heeft teruggetrokken, keren de mensen terug naar het Oer-IJ gebied. Het is er kennelijk goed toeven. De kleine gemeenschappen zijn er doorgaans best welvarend.

Als rond het jaar 0 het Oer-IJ dichtslibt neemt de dreiging van de zee zienderogen af. Daardoor komen mensen in groten getale wonen in het Oer-IJ gebied. Toch slaat de zee nog af en toe zijn slag met opnieuw migratie als gevolg. Dat stopt definitief aan het eind van het eerste millennium als Engelse en Ierse monniken zich er vestigen en niet alleen het christendom brengen, maar ook de financiën en het organisatietalent hebben om huis, haard en landerijen te beschermen door de eerste dijken aan te leggen. Dat is een begin van een ontwikkeling die het landschap in Noord-Holland en daarmee ook het Oer-IJ gebied uiteindelijk heeft vormgegeven.

Landwinning maakt hogere landbouwopbrengsten mogelijk. Dat vertaalt zich op den duur in luxere onderkomens. De eerste, typisch Noord-Hollandse stolpboerderijen zien het licht. En al dat inmiddels gekanaliseerde water stimuleert ook de handel met binnen- en buitenland. Ook dat is een impuls voor meer welvaart.

Als aan het eind van de 16^e eeuw de Uitgeester timmerman Cornelis Corneliszoon de eerste houtzaagmolen ontwerpt, is dat een enorme stap naar een vroege industriële ontwikkeling. Sterker nog: aan de Zaan ontplooit zich het eerste industriegebied ter wereld, met ruim 600 windmolens die hout zagen, olie persen, papier maken, tarwe malen. Noord-Holland en ook de Oer-IJ regio hebben hun moderne smoel gekregen.

Ook dat smoel blijft uiteraard niet onveranderd. Een vastlopende economische ontwikkeling van handelsstad en grootverdiener Amsterdam en de angst voor een militaire dreiging van buitenaf richting hoofdstad nopen overheden tot rigoureuze maatregelen. In de tweede helft van de 19^e eeuw krijgt Amsterdam een verbinding met de Noordzee. Eerst via het Noord-Hollandskanaal, niet veel later via het Noordzeekanaal. De vermeende militaire dreiging

wordt het hoofd geboden door de Stelling van Amsterdam, een complex van 42 forten en inundatiewerken die de hoofdstad moeten afschermen van eventuele vijanden.

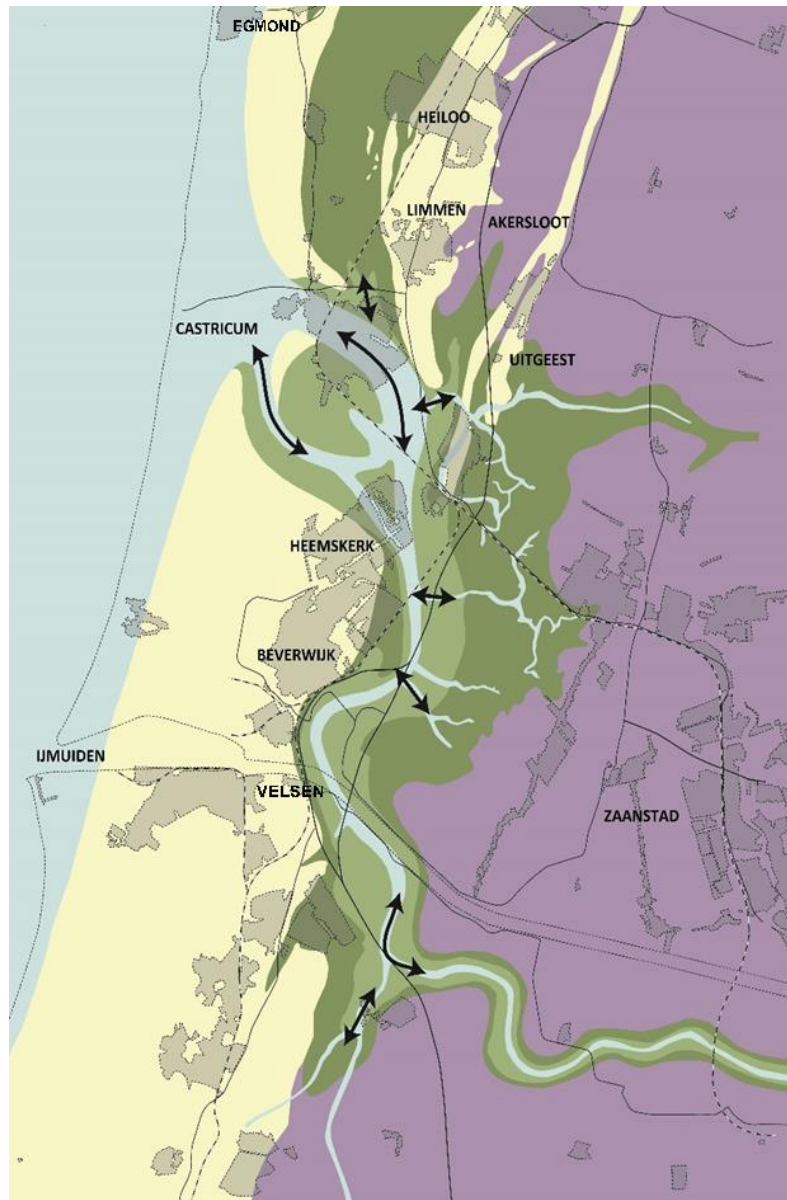
Beide complexe en grootschalige werken hebben hun forse voetafdruk gezet in het landschap, maar ook unieke bijdragen geleverd aan de gebouwde omgeving. Voor dat laatste is amper oog. In de 20^e eeuw krijgen voorlopig woningbouw en infrastructuur voorrang om de gestaag groeiende bevolking te bedienen. Pas laat in de 20^e eeuw dringt tot bestuurders enigszins door wat voor prachtig cultureel erfgoed – landschap alsook historische gebouwen - zij in handen hebben.

Al die bewegingen van landschap, mensen en de sporen die zij hebben nagelaten, hebben de Oer-IJ regio zijn unieke voorkomen gegeven. Een uniek voorkomen dat voortvloeit uit een unieke geschiedenis. Beide moeten zo veel als mogelijk behouden blijven en zichtbaar worden gemaakt. Stichting Oer-IJ maakt zich daar sterk voor. Vandaar dit kennisdocument.

In de eerste twee hoofdstukken wordt in grote lijnen de cultuurgeschiedenis van het Oer-IJ gebied geschetst. In hoofdstuk 3 wordt uiteengezet wat de mogelijkheden zijn van de Oer-IJ gemeenten. Er is een inventarisatie gemaakt van hun wettelijke en niet-wettelijke instrumenten om een actief erfgoedbeleid te initiëren en onderhouden.

Omdat Stichting Oer-IJ daarbij niet aan de kant wil blijven staan, zijn een aantal punten opgesomd waarmee zij bestuur en publiek van dienst kan zijn.

Tot slot komen in dat hoofdstuk tevens de conclusies en aanbevelingen van de Stichting Oer-IJ aan bod.

De loop van het Oer-IJ ca. 500 v. Chr. De pijlen geven de stroomrichting aan. Bron: Peter Vos.

Introductie

- **Ambitie Stichting Oer-IJ**

Stichting Oer-IJ is ontstaan uit een bewonersinitiatief. Betrokken inwoners van het gebied tussen Haarlem, Alkmaar en Zaanstad vonden dat de grote rijkdom aan aardkundige, archeologische, cultuurhistorische en ecologische waarden, onvoldoende gekend en erkend werden door bewoners en bestuurders. Daarbij zagen zij het landschap in dit gebied in hoog tempo veranderen. Zij wilden door middel van het oprichten van een organisatie het gebied nadrukkelijker op de kaart zetten. De belangrijkste middelen die de stichting gebruikt om haar doel te bereiken zijn het bijeen brengen en uitdragen van kennis en het vormen van een netwerk van overheden, organisaties en bedrijven om de kwaliteiten van het gebied daadwerkelijk te gaan beschermen.

- **Dit document**

Het bijeenbrengen en uitdragen van kennis doet Stichting Oer-IJ op verschillende manieren zoals: het geven van lezingen, het organiseren van cursussen, het opleiden van gidsen, het maken van routes, het uitbrengen van inspirerende documenten, het benutten van de media, het produceren van een atlas en het vervaardigen en beheren van een website. De vernieuwde website die in 2020 online is gegaan kent drie doelgroepen: geïnteresseerden, professionals en de jeugd. De professionals zoals ambtenaren, ondernemers en ontwikkelaars hebben behoefte aan inspiratie en gebiedskennis waarop zij beleid en ontwikkelingen kunnen baseren. Bestaande kennis is vooral toegespitst op de drie deelgebieden: Zaanstreek, IJmond en Midden Kennemerland. Om recht te doen aan de samenhang tussen deze deelgebieden worden door Stichting Oer-IJ gebied dekkende kennisdocumenten gemaakt die belangrijke thema's als uitgangspunt hebben. Behalve het bieden van kennis voor professionals wil de stichting ook zelf op basis van argumenten kunnen meepraten bij ruimtelijke ontwikkelingen en waar nodig onderwerpen kunnen agenderen. Het uiteindelijke doel is om over kennisdocumenten te beschikken op het gebied van de aardkunde, de cultuurhistorie en de natuur. Het voorliggende document is de uitwerking van het thema cultuurhistorie.

1. De erfgoedwaarden van het Oer-IJ gebied

1.1. Cultuurhistorie

Cultuurhistorie beschrijft de activiteit van de mens door de eeuwen heen en zijn toevoegingen aan wat ooit ongerepte natuur was. Sinds de mens op Aarde is – zo'n vier miljoen jaar – opereert hij vooral als jager-verzamelaar en vibreert hij meer mee met zijn omgeving dan dat hij er iets aan toevoegt. Pas nadat hij zo'n tienduizend jaar geleden zijn zwervend bestaan heeft opgegeven en zich op een vaste plek is gaan vestigen, gaat hij de ongerepte natuur volop veranderen. Hij bewerkt het land en gaat onderkomens bouwen voor permanente bewoning. Dat is het begin van een ontwikkeling die de Aarde rigoureus zal veranderen. De bewoners van het Oer-IJ doen dat op hun specifieke manier. Dit is hun verhaal.

1.2. Een miserabel ras

'Een miserabel ras' noemt de Romeinse legercommandant Plinius het volk waarop hij en zijn troepen in het begin van onze jaartelling stuiten. Hier, aan de boorden van de Noordzee, bevindt zich het land van de Friezen. De kosmopolitische Romeinen kijken met enig dedain neer op deze bewoners van zandbanken, strandwallen en veengebieden in het noorden en westen van Holland. Plinius, later bekend geworden als geschiedschrijver, kan er niet over uit. Dat volk woont op "met de hand opgehoogde stukken grond... Rondom hun hutten jagen ze op vissen die met het aflopende water proberen te ontsnappen... Het is maar al te waar: Het lot spaart de mens om ze te straffen."

Ontmoeting van Romeinen met Friezen. Tekening: Bert Bus.

Een botsing van culturen kun je zeggen, 'beschaafde' stad tegenover wild platteland, maar je hoeft niet altijd in een stad te wonen om je gelukkig te voelen. Terwijl Plinius er met zijn neus bovenop staat, trekt hij door zijn vooringenomenheid de verkeerde conclusie. De Friezen zijn verre van miserabel in hun boomloze waterwereld zonder enige stadse luxe. In de eerste plaats zijn ze vrij, niet onderworpen aan welke geestelijke of wereldlijke macht dan ook, hoewel zij tijdens de korte Romeinse aanwezigheid wel belastingplichtig zijn. Die vrijheid – ofschoon soms relatief - maakt dat ze blijven waar ze geboren zijn. Ze creëren hun eigen land en bouwen er heuvels. Of ze maken gebruik van door de natuur opgeworpen verhogingen met daarop huizen die waar nodig herbouwd worden, maar steeds op of bij dezelfde plek want vertrekken is geen optie.

Daar is geen enkele reden toe. Ze zijn niet alleen vrij, maar ook relatief welvarend. Vanwege hun brakke waterwereld is de verbouw van gewassen – en zeker granen - lastig, dus lag de nadruk vooral op de veehouderij. Dat heeft echter zo zijn voordelen. Waar de akkerbouwer lang moet zwoegen om te zaaien, te onderhouden en te oogsten, laat de Friese veehouder het werk vooral doen door zijn koeien en schapen. Zo houden ze tijd over voor andere zaken. Daarnaast ziet de akkerbouwer zijn oogsten regelmatig mislukken door ziekten of klimaat, waardoor honger permanent op de loer ligt. Daarbij vergeleken is de Fries tamelijk zorgeloos. Zijn vee levert vlees en melk en zijn omgeving levert vis en wild, zodat het hele jaar door de dis is gevuld. Het is niet voor niets dat de Friese wereld bij tijden dichtbevolkt is.

De vrije tijd die ze verwerven door vee te houden verluimelen de Friezen niet. Ze gaan handel drijven met wie maar wil, zowel over zee als over land. In de loop van de eeuwen wordt de Noordzee hun vertrouwde speelveld. Ze komen tot aan het noorden van Engeland en ook aan de Deense kusten worden ze regelmatig gezien. Zo intensief bevaren de Friezen deze waterplas dat hij hier en daar al Friese Zee wordt genoemd. Het woord 'Fries' is zelfs een tijdje synoniem geweest voor overzeese handelaar. Deze zegetocht vindt weliswaar plaats ver na het vertrek van de Romeinen uit Noord-Holland en de observaties van Plinius in de waddengebieden aan de Noordzee, maar ook in zijn tijd zijn de Friezen verre van miserabel.

De Romeinse legioenen komen tot aan de zuidelijke oever van het Oer-IJ, waar ze in de buurt van Velsen twee forten hebben gebouwd. Waarom ze oprukken tot aan de boorden van de Noordzee is niet geheel duidelijk. Eén verklaring is dat ze een uitvalsbasis zoeken voor de invasie van Engeland, die aan het eind van hun aanwezigheid inderdaad plaatsvindt. Een andere verklaring is dat ze de Germaanse stammen in Noordwest-Europa een lesje willen leren en via de Noordzeeranden een tangbeweging willen uitvoeren. In het jaar 9 hadden die Germanen in het Teutoburgerwoud de Romeinen immers een smadelijke nederlaag bezorgd. Op zoek naar wraak wellicht komen ze uit in de Oer-IJ regio.

Recente aanwijzingen laten zien dat ze ook aan de noordkant van het water in de buurt van Krommenie hebben gestaan. De waaromvraag wordt ook hier niet beantwoord. Wat hun beweegredenen mogen zijn, ze zullen niet lang blijven – enkele decennia tussen 15 en 50 na Chr. - in dit voor hen afschrikwekkende moeraslandschap van het Oer-IJ. Uiteindelijk trekken de Romeinen zich terug achter de zuidelijke monding van de Rijn bij Katwijk. Die rivier zal hun meest noordelijke grens op het Europese vasteland worden.

1.3. Oer-IJ

De term is al een paar keer gevallen, maar wat is dat precies, het Oer-IJ? Het is een jonge term voor een oud en al grotendeels verdwenen landschap in de driehoek tussen Velsen, Alkmaar en Zaanstad. Het begrip Oer-IJ wordt pas in 1951 gemunt door de Turkse geoloog Ali Riza Güray die dan onderzoek doet naar de bodemgesteldheid van de IJ-polders. Het IJ duidt op water zoals dat nu nog door Amsterdam stroomt en lang geleden ook deel uitmaakte van een omvangrijk getijdengebied. Het Oer-IJ is zo'n 5000 jaar geleden gevormd en was toen de meest noordelijke monding van de Rijn in Holland. Deze monding ontstaat als het grote getijdenbekken aan de toenmalige Noord-Hollandse kust dichtslibt. Wat rest zijn twee zeegaten die nog zorgen voor de afwatering van de lokale rivieren. Het Zeegat van Bergen en zuidelijk daarvan het Oer-IJ dat bij Velsen in zee stroomt. De zee blijft continu zand aanvoeren en werpt daarmee strandwallen op die uiteindelijk het zeegat bij Bergen doen verdwijnen, in 1400 v. Chr. De rivieren die dit zeegat tot dan toe benutten voor afwatering doen dat voortaan meer oostelijk, via de Flevomeren die door stormen en/of bodemverzakking een verbinding krijgen met de Waddenzee. Het Oer-IJ is de laatste die standhoudt, maar ook hier zal de Noordzee zijn nimmer aflatende werk doen.

Impressie van het kwelderlandschap omstreeks 2000 v. Chr. Afbeelding Rob van Eerden.

De daardoor al eerder opgeworpen strandwallen tussen Velsen en Akersloot (5000 v. Chr.) en later tussen Limmen en Heiloo (2000 v. Chr.) hebben de kustlijn al naar het westen verplaatst. Tussen die strandwallen zoekt het Oer-IJ zijn nieuwe weg en migreert in noordelijke richting. De monding verplaatst zich van Velsen via Heemskerk naar Castricum. In de polder oostelijk van Castricum ontstaat een nieuw getijdengebied met slikken, schorren en geulen. Een soort waddengebied zoals nu nog is te zien in de Slufter op Texel of in het Zwin aan de Zeeuws-Vlaamse kust.

De vorm van de Oer-IJ monding verandert eveneens met de verplaatsing. Waar de stroom aanvankelijk een grillige, maar gestage rechte lijn volgt van Amsterdam richting Velsen, dwingt de 'nieuwe' strandwal bij Velsen het water tot een scherpe bocht naar het noorden waar het in een steeds breder wordende monding in zee eindigt. Al het water uit het achterland heeft immers nog maar één spuiगत ter beschikking en dat veroorzaakt die brede

uitstroom. Van bovenaf gezien lijkt de monding op de toeter van een tuba. Geologen spreken wat netter van een 'ganzennekstructuur'.

Uiteindelijk zal ook het Oer-IJ gat zich sluiten. Over het tijdstip zijn de experts onzeker. Ergens tussen 200 v. Chr. en het jaar 0. Die gebeurtenis is niet te danken aan de eindeloze deining van de Noordzee, zoals wellicht voor de hand ligt, maar meer aan de afnemende afwatering vanuit het achterland. Die afwatering vermindert langzaam, omdat de Rijn zijn water steeds vaker oostwaarts stuurt. Daar hebben de Flevomeren, zoals reeds gezegd, een verbinding gekregen met de Waddenzee. Het is het begin van de vorming van de Zuiderzee. Langzaam slijt het Oer-IJ dus van binnen uit dicht en krijgt de zee de mogelijkheid om zonder tegenwerking van landzijde zand op te werpen voor de kust van Castricum. De zee zal bij stormen nog regelmatig de nog lage strandwallen bij Castricum overstromen en daarbij veel schelpen meenemen. Zo worden geconcentreerd in een klein gebied grote hoeveelheden schelpen afgezet. Dat levert Castricum en omgeving een kalkrijke bodem op met bijbehorende flora en vele eeuwen later een bloeiende schelpenhandel.

Met een eenmaal gesloten kustlijn verandert het landschap aanzienlijk. Er is al gebleken dat door de voortdurende vorming van strandwallen de kustlijn zich tien kilometer naar het westen heeft verplaatst. Rond 500 v. Chr. is dat al geschied. Als in de komende eeuwen ook de monding van het Oer-IJ verdwijnt, heeft dat zijn invloed op het landschap erachter. Het waterige kweldergebied verlandt steeds meer. Er ontstaan veenkoepels die meters boven het maaiveld uitsteken en veel water vasthouden. Zo verschijnt langzaam in een vrij klein gebied een zeer gevarieerd landschap met drie parallelle rijen strandwallen, daar tussen zandplaten met kreken en daarachter oud hoogveen en nieuw laagveen. De afnemende dreiging van het water en de aanwezigheid van oude hoogten op de strandwallen en de nieuwe hoogten op het veen, maken dit gebied populair voor bewoning. Tussen 200 v. Chr. en 300 na Chr. is het zeer dicht bevolkt. Dat is het landschap met zijn vele bewoners dat de Romeinen aantreffen als zij bij Velsen de Oer-IJ regio overzien, huiveren en hun conclusies trekken.

- **Cultuur**

Wat de Romeinse beschaving naast hoogmoed toch ook brengt naar het Oer-IJ gebied is het schrift en dus geschreven documenten. Zo beschrijft Plinius' collega-geschiedschrijver Tacitus dit zompige, ondiepe waterlandschap als 'vada', dat later het Nederlandse woord 'wad' zal worden. De komst van het schrift is een kantelpunt in de geschiedenis te noemen, want geschreven bronnen maken vroegere samenlevingen meer invoelbaar, meer zichtbaar soms ook en ondersteunen archeologische vondsten. Zoals bij voorbeeld bij de in hout gekraste inventarislijsten die recent zijn gevonden bij de forten bij Velsen. Je kunt zeggen dat met de komst van geschreven bronnen de prehistorie in dit gebied wordt afgesloten.

Wil dat zeggen dat daarmee ook de cultuurhistorie in de regio aanvangt? Nee, zeker niet. De natuur en het klimaat hebben weliswaar het landschap gevormd waarin de eerste mensen zich ver voor de Romeinen vestigen. Zij zullen zich in de eerste plaats daaraan aanpassen, maar later zelf dat landschap gaan vormgeven en inrichten. Zo voegen ook de vroegste bewoners iets toe aan de ongereptheid in de vorm van onderkomens en gebruiksvoorwerpen, zoals potten en pannen, gereedschappen, wapens, religieuze artefacten, maar ook zaden en pitten. En zo ontstaat naast natuur een tweede dimensie in het landschap: cultuur.

Abdy van Egmond. Foto: Léon Klein Schiphorst

Als cultuur wordt gezien als dat wat de mens toevoegt aan zijn nog ongerepte natuurlijke omgeving dan gaat het met name om de vaststelling van bewoning. Die wordt in het Oer-IJ gebied steeds meer mogelijk door de vorming van strandwallen en de dichtslibbende riviermonding alsmede de opgeworpen veenheuvels. De dreiging van het water vermindert daardoor aanzienlijk. Dat maakt niet alleen bewoning, maar ook ontginning en bewerking van het land voor voedselproductie haalbaar.

- **Eergetouwkassen**

De eerste tekenen van bewoning in het Oer-IJ gebied gaan terug tot 3200 v. Chr. Dat is vastgesteld aan de hand van een pijlpunt en een vuurstenen schraper die zijn gevonden aan de zuidkant van het Noordzeekanaal in de Houtrakpolder. Dat is ter hoogte van de hoofdgeul van het Oer-IJ. Wat later zijn er op de strandwal tussen Velsen-Noord en Uitgeest artefacten van de klokbekercultuur gevonden, zoals scherven. Dat er ook al landbouw wordt bedreven blijkt uit de vondst van ploegsporen, door archeologen vaak aangeduid met het fraaie woord 'eergetouwkassen'. Die klokbekercultuur in de Oer-IJ regio gaat terug tot 2500 v. Chr.

In de eeuwen erna volgen de periodes van toenemende en weer afnemende bewoning elkaar op. Dat heeft met name te maken met de activiteit van het water in het getijdengebied van het Oer-IJ. Is die activiteit intens dan verlaten de bewoners huis en haard en verhuizen ze naar drogere gebieden in het achterland. Is getijdenactiviteit klein dan zien we een omgekeerde beweging. Mensen gaan zich er vestigen en het land bewerken. Als uiteindelijk de monding van het Oer-IJ volledig dichtslibt tussen 200 v. Chr. en het begin van onze jaartelling is dat het sein voor permanente bewoning.

Die bewoning is echter niet alleen permanent, maar tevens van een ongekende dichtheid. Het is immers hoog en droog wonen op de strandwallen en veenbulten waar ook voldoende zoet water voorhanden is. De aanwezigheid van de Romeinse noordgrens – de limes - ten zuiden van het Oer-IJ gebied is mede de reden van de ongekende opeenhoping van mensen ten noorden van die grens. Het is dan een van de dichtstbevolkte gebieden van Europa.

Het land dat wordt bewerkt ligt meestal op de grens van hoog en laag, want daar bevindt zich de meest gevarieerde en daarom economisch gezien gunstigste grond om te bewerken. Maar akkerbouw is niet zo'n grote activiteit in de regio. De Friezen en andere Germanen die er wonen zijn voornamelijk veehouders. Zij wonen in rechthoekige zogenaamde woonstalhuizen van enige omvang – plm. 25 meter in lengte - waarin zowel mensen als

dieren zijn ondergebracht. Het Huis van Hilde, het archeologisch depot van de provincie Noord-Holland in Castricum, is een fraaie replica van zo'n woonstalhuis.

De woonstalhuizen worden bewoond door 6 tot 8 personen – extended family – en zijn redelijk gerieflijk. Dat draagt mede bij aan het welzijn van zijn bewoners. Die is goed op orde. Verder huizen er 20-25 koeien en nog wat schapen en geiten. Er is nog geen sprake van dorpen of enige maatschappelijke organisatie. De schatting is dat er drie boerderijen per vierkante kilometer hebben gestaan, zo'n 300-400 meter uit elkaar. Surplusproductie op de boerderijen is er nauwelijks. Dus er is geen handel. Dat doet zich pas eeuwen later voor en dan zullen de Friezen zich ontpoppen als geduchte handelslieden.

- **Migratie**

Met het vertrek van de Romeinen verdwijnen tevens het schrift en de documenten die er het gevolg van zijn. Daardoor en door een minimaal aantal archeologische vondsten zijn de vroege Middeleeuwen in het Oer-IJ gebied, vergeleken met de Romeinse periode, onderbelicht gebleven. Wel is duidelijk dat toen door de steeds meer dichtslubbende kweldergebieden in de voormalige monding de gronden meer en meer vervenen. Dat biedt ook weer mogelijkheden. Het zich uitbreidende veengebied wordt door de mens steeds meer in cultuur gebracht. Die gebeurt door de bestaande bewoners, maar ook door migranten vanuit de kustgebieden. De bewoners op de strandwallen worden soms gedwongen hun huis en haard te verlaten en trekken naar oostelijk gelegen gebieden, onder meer de Assendelver polder. Twee oorzaken worden voor die migratie aangevoerd. Toenemende bevolkingsdruk op de strandwallen en de verstuiving met duinzand van akkers aldaar, waardoor wellicht een tekort aan voedsel ontstaat. De nu bekende migraties vinden plaats in de 2e-3e eeuw en in de 10e eeuw. Als de situatie het toelaat keren deze migranten weer terug naar hun oude woonplek op de strandwallen. Pas na de 10e eeuw zullen zij blijvend de westelijke Zaanstreek gaan bevolken hetgeen de dorpen Assendelft en Krommenie oplevert. Het zijn de eerste Zaankanters.

- **Christendom**

Twee eeuwen daarvoor wordt een nieuwe dimensie aan de cultuurhistorie van het Oer-IJ gebied toegevoegd: het christendom. Dat wil niet zeggen dat de Friezen daarvoor niet religieus waren. Zij hingen toen de Germaanse mythologie aan. Er zijn verscheidene Germaanse offerplaatsen en rituele plekken gevonden. De Friezen die ten zuiden van de Limes in het Romeinse Rijk leven, bekeren zich in de 4e eeuw al tot het christendom, dat in die tijd onder de keizers Constantijn en Theodosius zich ontwikkelt tot staatsgodsdienst. De Friezen ten noorden van de Limes, onder meer in het Oer-IJ gebied, komen voor het eerst in de 8e eeuw in aanraking met het christendom, na de dood van de laatste Friese koning: Radboud. Dat gaat aanvankelijk niet van harte, getuige het geweld tegen de Engelse en Ierse monniken die hier de bevolking willen kerstenen. Denk daarbij aan de moord op Bonifatius (754) en de vlucht van Willibrord (715). Deze twee komen eind 7e eeuw samen met hun compagnon Adelbertus naar de Lage Landen om de nieuwe godsdienst aan de mens te brengen.

Adelbertus is degene die blijft hangen in de Oer-IJ regio, aan de noordgrens ervan bij Egmond, toen nog Hallem geheten. Hij laat een kapelletje bouwen dat later de basis zou worden voor een abdij bij Egmond. De komst van de monniken brengt niet alleen religieuze

kennis mee naar de regio. Zij besluiten onder meer dijken aan te leggen in het gebied rondom de abdij en later ook verderop. Dat blijkt een tweesnijdend zwaard. De dijken beschermen tegen het regelmatig dreigende water. De uitgegraven gronden vormen tevens sloten die gaan zorgen voor afvoer van het vele water. De daarmee drooggemaakte veengebieden kunnen op hun beurt weer dienen als nieuwe landbouwgrond.

Nieuwe landbouwgrond brengt nieuwe welvaart in de regio. Dat ontgaat ook de adel niet. De graven van Holland laten er een slot bouwen en Egmond groeit uit tot een bestuurlijk centrum. Dirk I, een van de eerste graven van Holland, ligt bij de abdij begraven. De kerkelijke macht is dan al enigszins gevestigd. De abdij is niet alleen grootgrondbezitter, maar vergeet ook haar religieuze missie niet. Daarbij gaan de monniken slim te werk. Ze

Adelbertusput, nabij Egmond Binnen. Foto Gerard Hogervorst.

gebruiken de oude Germaanse offerplaatsen als uitgangspunt. Zo wordt er bij Heiloo, nabij een Germaans heiligdom, een moederkerk neergezet van waaruit Willibrord zijn werk doet. Ook bij Petten en Egmond worden kerken gebouwd. Die laatste is weer de uitvalsbasis van Adelbertus, die zich bij de Friezen behoorlijk geliefd maakt. Zijn graf op een oude Germaanse dodenakker met in de buurt een waterput die geneeskrachtig water zou bevatten, maken van Egmond al snel een bedevaartsoord dat in die tijd al vele mensen aantrekt en dat tot op de dag van vandaag nog steeds doet.

- **Eerste dorpen**

De Engelse en Ierse geestelijken arriveren onder de vlag van de Franken, die het gebied op de Friezen veroveren. Samen maken ze zich sterk voor het christendom en met succes. Zo komen er in de loop der tijd steeds meer kerken die samen met wat boerderijen de eerste

dorpen en parochies vormen. Vaak hebben die dorpen een zelfde vorm. Dat heeft te maken met de bewoning op de noord-zuid gerichte strandwallen. De parochies vormen tevens de basis voor de bestuurlijke organisatie van het gebied. Zo ontstaat ook Kinhem, het latere Kennemerland. Verscheidene buurparochies bij elkaar opgeteld vormen dan weer een territorium waarover een plaatselijke edele de scepter gaat zwaaien als vertegenwoordiger van de koning. Het graafschap Holland is op deze manier ontstaan. Dat grenst dan aan de oostzijde aan Amstelland en Waterland, die tot de 12e eeuw onder het gezag van de bisschop van Utrecht vallen.

- **Mensenhand**

Meer en meer wordt het landschap door mensenhand gevormd. De moerasontginning in de Noord-Hollandse veengebieden, waartoe de Egmonder monniken het sein gaven, is in de eerste helft van de 12e eeuw zo goed als voltooid. Terzelfdertijd doet ook het klimaat een duid in het zakje. Door stormgeweld krijgen oostelijk van het Oer-IJ gebied de Flevomeren een verbinding met de Waddenzee en ontstaat zo de Zuiderzee. Het oude Oer-IJ, tenminste het gedeelte tussen Beverwijk en Amsterdam, krijgt zo weer een verbinding met de Noordzee, maar nu via een oostelijke route en krijgt daarmee ook weer te maken met getijdenstroming. Voor de gebieden ten zuiden van het IJ is dat gunstig omdat de afwatering verbetert. Het gebied ten noorden van dat 'nieuwe' IJ krijgt echter te maken met bodemdaling van soms wel vier meter. Dat komt door het laag gehouden grondwaterpeil ten behoeve van de landbouw. Veen bestaat voor tachtig procent uit water. Bij ontwatering komen de plantenresten die het veen vormen dan al snel met de lucht in aanraking en gaan oxideren. Met inklinking van de bodem als gevolg. De kleine veenstromen groeien er daarom uit tot meren. Zo ontstaan onder meer het Alkmaarder- en Uitgeestermeer als ook de Beemster, Purmer en Schermer.

Die vernatting heeft gevolgen. Niet alleen moeten er dorpen (Assendelft, Wormer) worden verplaatst, de boeren moeten tevens omzien naar andere middelen van bestaan. Het gemengd bedrijf wordt ingeruild voor pure veehouderij, want waar granen niet meer groeien kunnen koeien nog wel grazen. Dat blijkt een blessing in disguise. De focus op veeteelt leidt tot een boter- en kaasnijverheid die welvaart brengt. Tevens krijgt door de nieuwe open verbinding met de Noordzee handel en scheepvaart een kans en wordt de (zee)visserij een nieuwe tak van sport waarin sommige Noord-Hollandse dorpen – zoals Uitgeest, De Rijp, Wormer en Jisp - gaan uitblinken. Het illustreert eens te meer dat de ontwikkeling van Noord-Holland inclusief het Oer-IJ gebied samenhangt met de mogelijkheden die het continu veranderende landschap – en met name het water - zijn bewoners biedt.

1.4. WATER BEPAALT HET LANDSCHAP

Water blijkt steeds weer de overheersende kracht die het land vormgeeft. Dat geldt zeker ook voor de restanten van het Oer-IJ. Oeverafslag en winderosie verbreden de bedding van het Oer-IJ tussen Amsterdam en Beverwijk. Zo ontstaat het Wijkermeer en worden de resten van de twee Romeinse forten bij Velsen weggeslagen. Dat heeft ook tot gevolg dat de waterdreiging niet meer uit het westen komt, waar de hoge duinstroken het achterland steeds beter beschermen. Het gevaar komt nu uit het oosten. De recent gevormde Zuiderzee en haar directe verbinding met de Noordzee vormen een groeiend gevaar. Het water dringt vanuit het oosten steeds dieper het land in. Het (Oer)IJ is op die manier zo breed geworden

dat de stroom het water van het eveneens uitdijende Haarlemmermeer bij Halfweg zowat raakt. Slechts een oude dijk scheidt de twee waterpartijen nog.

Het oprukkende water noopt de Noord-Hollanders tot een systeem van dijken en dammen dat in de loop der eeuwen indrukwekkende vormen aanneemt. In het Oer-IJ gebied moeten de stromen en stroompjes – de Dieën of Dijen van het oude Oer-IJ - in bedwang worden gehouden. Via die stroompjes bereiken namelijk de groeiende watermassa's uit het oosten nu ook de strandvlakten van het Oer-IJ gebied. De St. Aagtendijk bij Beverwijk is een bekend voorbeeld van een waterkering die al in de Middeleeuwen de geestgronden van Midden-Kennemerland beschermt. Later wordt de St. Aagtendijk doorgetrokken naar Uitgeest en Akersloot en krijgt daar andere namen mee, zoals Geniedijk, Hogedijk, Lagendijk, Meldijk en Koogdijk.

Maar niet alleen het binnenland moet beschermd, ook het buitenwater rukt op. Daartegen worden verschillende Omringdijken aangelegd. In de 16e eeuw heeft niet alleen West-Friesland zijn omringdijk. Ook rond de Zeevang tussen Purmerend en Hoorn, de Eilandspolder en bij Waterland/Zaanstreek worden omringdijken aangelegd.

Om de bescherming tegen het water verder te verhogen worden er ook dammen aangelegd in mondingen van veenrivieren. Dat gebeurt bij de Zaan, de Crommenije, de Purmer Ee, de IJ in Zeevang, de Rekere, het Spaarne, de Liede en de Amstel. De dammen worden deels open gehouden, anders zijn afwatering en scheepvaart onmogelijk. Het is trouwens hierbij steeds een strijd tussen deelbelangen. Zelfs keizer Karel V heeft zich er af en toe tegenaan bemoeid. Uiteindelijk worden de gaten in de dammen vervangen door sluizen, spuisluisen voor het afwateren en schutsluisen voor de boten. Daardoor blijft bescherming bij hoogwater mogelijk, maar is er toch ook ruimte voor afwatering en scheepvaart.

De bedding van de Crommenije Foto: Lia Vriend.

Met het aanleggen van dijken, het opwerpen van dammen en de aanleg van sluizen ontstaat er wel rust in het landschap van Noord-Holland. De zee kan immers niet meer binnendringen en dus is er ook geen getijdenbeweging meer in de meren en stromen. Een ander gevolg is dat de afwatering nu kunstmatig moet geschieden. Zo

ontstaan er polders (stukken land die lager liggen dan het buitenwater) waar windmolens

voortaan het water wegpompen. Zo worden broekgronden (een broek is hier een drassig stuk land) broekpolders. Bij voorbeeld bij Velsen, Heemskerk en Uitgeest is daarvan sprake.

Water is natuurlijk niet alleen een vijand. Zo is een waterweg een prachtig middel om personen en goederen over te verplaatsen. Tot in de 20e eeuw gebeurt dat volop. Landwegen zijn er wel, op oude dijken en op strandwallen, maar die zijn vaak slecht begaanbaar. En er is zo veel water om over te reizen. Bovendien zijn er ook nog eens vaarten gegraven om gewenste bestemmingen te kunnen bereiken. Vele buurtschappen krijgen daarmee ook een eigen 'stet', een laad- en losplaats voor vrachtboten.

Verscheidene dorpen/buurtschappen liggen zo gunstig dat zij een draaipunt worden voor lokale, soms zelfs interregionale handel. Limmen, Akersloot en Uitgeest zijn daarvan mooie voorbeelden. Zo fungeert Limmen als handelscentrum voor de Egmondse, Heemskerk, Castricum en Bakkum. Voorts wordt Egmondse vis via Limmen en de grote meren naar Utrecht en andere grotere steden gebracht om daar te worden verhandeld. Ook bij Akersloot worden goederen van kleinere op grote boten overgeladen en verder geëxpedieerd.

- **Ander Noord-Holland**

Menselijk ingrijpen en klimaat doen nog wel meer dat leidt tot een ander Noord-Holland en dus ook Oer-IJ gebied. Tussen 1200 en 1600 vindt de ergste verstuiving plaats in het duingebied. Daardoor verdwijnen er nederzettingen onder het zand dat uiteindelijk de jonge duinen gaat vormen. Wel blijven hier en daar doorgangen naar het strand bestaan. Dat zijn vaak al eeuwenoude duinpaden. Alle dorpen aan de kust van Kennemerland liggen aan het eind van zo'n oud duinpad. Een aantal ervan worden gebruikt door vissers die voor de kust hun beroep uitoefenen. Ook de schelpenvisserij gedijt bij gratie van de duindoorgangen.

Verdroging, overbeweiding en ontbossing worden genoemd als oorzaken van de hevigste verstuivingen in het duingebied ooit. Daarmee raken niet alleen de eeuwenoude sluffers onzichtbaar, door het kappen van vrijwel alle bos krijgt Noord-Holland zijn huidige voorkomen. Een vlak land waarin het ver kijken is. Opeens zijn kerktorens en kastelen op grote afstand zichtbaar.

Ook de duinlandbouw draagt zijn steentje bij aan het veranderende aanzien van Noord-Holland. Aanvankelijk is de landbouw in de duinstreek kleinschalig, akkertjes met wat hutjes en hier en daar schaapherders. Vanaf 1750 verandert dat en doet de grootschaligheid zijn intrede. Onder meer in de Hoepvallei bij Castricum. Daar is een natuurlijke laagvlakte aanwezig, het was voorheen immers de monding van het Oer-IJ. Op die laagvlakte wordt de Brabantse landbouw geïntroduceerd. Dat behelst een methode om mest te vermengen met stro, plaggen en huisvuil. Deze hybride mest wordt gebruikt op het akkerland van de nieuwe boerderij die qua oppervlakte veel groter is dan in vroeger tijden. Veel grootgrondbezitters ontwikkelen dan plannen voor ontginning van duinvalleien. Zij laten zich inspireren door nieuwe wetenschappelijke inzichten en de behoefte aan planmatigheid. De Verlichting doet zijn intrede, ook in de landbouw.

Met name de aardappelteelt is succesvol in de duinen, niet in de laatste plaats omdat deze teelt op zand niet vatbaar is voor de gevreesde aardappelziekte *phytophthora infestans* die rond het midden van de 19e eeuw huishoudt en grote hongersnood in Europa veroorzaakt. Uiteindelijk verdwijnt de landbouw grotendeels uit de duinen. De grootschalige landbouw daar bleek toch lang niet altijd rendabel. Als door de toenemende drinkwaterwinning de

duinen verder verdrogen, wordt landbouw bedrijven in de duinen erg lastig. Na de oorlog doen de oprukkende bebouwing en infrastructuur de rest. Slechts wat bollenteelt in de omgeving van Egmond houdt stand.

- **Ribbenkast**

De afwatering van de moerassen en polders gebeurde tot in de 16e eeuw via een systeem van sloten en sluizen. Daarbij zijn karakteristieke patronen van het weidegebied ten oosten van Uitgeest en Akersloot gevormd. De afwateringssloten in dat gebied staan haaks op de oeverwallen langs veenstroompjes. Zo ontstaat een regelmatig patroon van sloten dat lijkt op een ribbenkast. Hier en daar zijn die patronen nog steeds aanwezig in het landschap. Ook de Broek- en Woudpolders nabij Beverwijk en Krommenie en het veengebied bij Spaarnwoude kennen zo'n soort patroon.

Dat ribbenkastpatroon kwam echter niet overal voor. Meer naar het westen kent de verkaveling een veel grilliger vorm. Hier volgen de grenzen van de percelen de natuurlijke krekken die al in de Oer-IJ tijd hun loop hebben gekozen. De Castricumerpolder is daarvan een mooi voorbeeld. Voorts zijn er nog meer westelijk de geestgronden waar vanwege hun hogere ligging weinig sloten of krekken voorkomen. Hier vormen hagen de erfafscheiding die tevens dienen als windvanger. Langs die hagen zijn paden aangelegd, zogenoemde notwegen die haaks staan op de strandwallen. De wegen over de strandwallen heten vaak – en nog steeds – Herenweg.

Ondanks al het werk aan de afwatering vernat de regio toch. Daardoor zien boeren hun akkeropbrengsten teruglopen. Zelfs veeteelt blijkt hier en daar bijna onmogelijk te worden. Dat geeft gemor onder het volk en dus is gezocht naar een extra middel om het vele water gecontroleerd te kunnen afvoeren. Zo komt men op de vondst van de poldermolen die windkracht gebruikt om water te verplaatsen van laag naar hoog. De eerste werkende poldermolen verschijnt in 1407 in de omgeving van Alkmaar. Daarna verschijnen overal in het polderland molens om het overtollige water af te voeren. Honderd jaar later worden voor het eerst enkele meertjes, ook nabij Alkmaar, drooggemalen. Dat blijkt profijtelijk te kunnen waardoor meer natte gebieden worden drooggemaakt. Door technische verbeteringen aan de molens en door ze ook in een rij te zetten wordt het effect van hun werking verveelvoudigd. Dan wordt het mogelijk om weer 100 jaar later grote meren als Schermer en Beemster droog te maken en er nieuw landbouwgebied van te maken. Tot aan de komst van de stoom- en elektrische gemalen in de 19e eeuw doet de windmolen zijn uiterst nuttige werk.

De financiële middelen voor deze grote waterwerken komen beschikbaar door een fors groeiende economie in Noord-Holland. De nieuwe activiteiten handel en scheepvaart blijken namelijk uiterst winstgevend. Daarmee verschijnen investeerders die hun vele geld willen beleggen, bij voorbeeld in droogmakerijen. Die zijn kostbaar. Het droogleggen van de Beemster bij voorbeeld heeft 1,2 miljoen gulden gekost, een fortuin. Hoewel de meningen hierover zijn verdeeld, stellen sommige experts dat de rendementen oplopen naar wel 10 procent en dat trekt weer nieuwe geldschieters aan. In de 17e eeuw worden zo in een tijdsbestek van drie decennia bijna alle meren van Noord-Holland ten noorden van het IJ drooggelegd. In het Oer-IJ gebied blijft alleen het Uitgeester- en Alkmaardermeer bestaan, hoewel ook dat water op de nominatie heeft gestaan om te worden drooggemaakt.

Zo ontstaat een vliegwielwerking. Meer droogmakerijen leveren extra land op dat weer wordt ingezet om de lucratieve zuivelproductie met haar kostbare kazen uit te breiden. Tot ver buiten de regio staan deze kazen op het menu van degenen die het kunnen betalen. Op Hollandse en Vlaamse stillevenen is goed te zien dat op de eettafels van de rijken het exotisch gevogelte en mediterrane producten opzij worden geschoven voor Hollandse kazen die voortaan, mooi uitgelicht, de centrale positie innemen. Het is natuurlijk meer dan kunst, dat de klok slaat. De droogmakerijen vormen het begin van de commerciële landbouw.

- **Industriemolen**

Na de droogmaking van de vele meren en meertjes in Noord-Holland boven het IJ verandert er tot de ruilverkaveling van de 20e eeuw weinig tot niets aan het landschap. Aan de bebouwde omgeving des te meer. De watermolen uit de 15e eeuw wordt zodanig aangepast dat de windkracht ook kan worden gebruikt om hout te zagen, oliezaden te pletten, papier te maken, hennep te kloppen om touw van te maken. Het is de start van een ontwikkeling die van de Zaanstreek het eerste industriegebied ter wereld maakt. Langs de Zaan staan dan vele honderden industriemolens, maar ook in de rest van Nederland heeft de industriemolen zijn invloed. De Zaanse Schans met zijn molens en pakhuizen houdt die herinnering levend, met jaarlijks vele bezoekers uit binnen- en buitenland als gevolg.

De Lattenzager op Erfgoedpark de Hoop Uitgeest. Foto: Léon Klein Schiphorst

Het water speelt daarbij de centrale rol. Handel en scheepvaart vervangen steeds meer de landbouw als middel van bestaan. De uitvinding van de houtzaagmolen door de Uitgeester timmerman Cornelis Cornelisz. is daarbij cruciaal. Met het inzetten van windenergie in plaats van spierkracht kunnen bomen 30 maal sneller tot planken worden verzaagd. Dat betekent ook sneller boten bouwen, hetgeen weer meer scheepvaart en handel opleveren. De Verenigde Oost-Indische Compagnie wordt erdoor mogelijk, alsmede de zogenoemde

moedernegotie, de handel met gebieden rondom de Oostzee, die van Nederland, of eigenlijk de Zeven Verenigde Nederlanden, de eerste economische wereldmacht maken.

- **Buitenplaatsen**

Al die nieuw verworven welvaart moet natuurlijk getoond worden. Rijke kooplieden en industriëlen, vooral uit Amsterdam, maar zeker ook uit de regio, laten weelderige buitenplaatsen in de Oer-IJ regio bouwen. De een nog mooier dan de ander, want je moet natuurlijk je buurman overtreffen. Naast exhibitionisme speelt daarbij ook de hang naar gezondheid een rol. Het leven in stinkende en steeds vollere steden doet verlangen naar schone lucht. Het duingebied met zijn frisse briesjes doet dan wonderen en is daarom zeer populair. Wat ook meehelpt bij de vestiging van buitenplaatsen is de bereikbaarheid over het water vanuit Amsterdam en Haarlem. In het Oer-IJ gebied zijn nog verscheidene fraaie buitenplaatsen te bewonderen.

Beeckestijn in Velsen Zuid. Foto: Léon Klein Schiphorst

Voor de agrarische economie geldt iets dergelijks. De introductie van de commerciële landbouw, mogelijk gemaakt door de droogmakerijen, krijgt ook een vervolg in het neerzetten van fraaie gebouwen zoals de stolpboerderij die zo kenmerkend is voor Noord-Holland. In de Beemster en de Schermer zijn het vooral rijke stedelingen die investeren in dit soort nieuwe boerderijen die daarmee soms een gevel krijgen die lijkt op een grachtenpand. Van die stolpen zijn er nog een aantal voorbeelden aanwezig in en buiten het Oer-IJ landschap.

- **Economie en cultuur**

Deze fraaie woonsteden zijn indirect het gevolg van de successen in landbouw en industrie van Noord-Holland. De vehikels van de nieuwe welvaart, de molens, de schepen, de pakhuizen, de fabrieksgebouwen, zijn aanvankelijk economisch ingestoken. Verderop in de

tijd echter vindt men dat deze bakens van welvaart het behouden waard zijn, als onderdeel van de geschiedenis van de regio en de mensen die erin hebben geleefd en gewerkt. Zo mondt economie uiteindelijk uit in cultuurhistorie, twee kanten van dezelfde medaille.

Het is diezelfde economie die de cultuurhistorie weer deels onzichtbaar maakt. Onder meer de tweede energietransitie is daaraan debet. De vervanging van windenergie door die van stoom blijkt funest voor de windmolen. Fabrieken met stoomketels en schoorstenen komen in de plaats van, met de ogen van nu, zo karakteristieke Hollands glorie. Voor die glorie had men toen geen oog. Opschalen en geld verdienen is het parool en dat kan met de efficiënte stoommachines een stuk beter. De windmolens leggen dus bijna allemaal het loodje. Anderzijds zullen sommige fabrieken een eeuw later op hun beurt weer worden verwelkomd als industrieel erfgoed. Vanwege hun karakteristieke architectuur of unieke activiteit.

- **Noordzeekanaal**

Een mooi voorbeeld van het opschalen van de economische activiteiten is de aanleg van het Noordzeekanaal dat in 1876 in gebruik wordt gesteld. Het oude Oer-IJ tussen Beverwijk en Amsterdam dat alleen nog met de Zuiderzee in verbinding staat, slibt steeds meer dicht. Ook de Zuiderzee zelf kampt daarmee. Dat bedreigt de positie van Amsterdam als handelsstad. Baggeren biedt echter te weinig soelaas. Daarom wordt besloten om een kanaal te graven van Amsterdam naar de Noordzee. Eerst kiest men in 1824 voor de gemakkelijke weg via Purmerend en Alkmaar naar Den Helder, waarbij gebruik kan worden gemaakt van reeds bestaande waterwegen. Dat blijkt echter niet de gewenste oplossing. Dit Noord-Hollands Kanaal is van begin af aan al te smal en met zijn 80 kilometer ook te lang. Daarmee komen de plannen van de aanleg van een kanaal door de duinen, de kortste verbinding van Amsterdam met de Noordzee, weer in zicht. In 1863 wordt op de plannen een klap gegeven. Ze behelzen nogal wat: het doorkruisen van de duinen, de aanleg van sluizen bij IJmuiden, het droogleggen van het (Oer)IJ, het graven van het kanaal, de bouw van een dam bij Schellingwoude en de constructie van sluizen aan de oostkant van Amsterdam. Dertien jaar later wordt het kanaal opgeleverd en is het laatste stuk Oer-IJ definitief verdwenen.

- **Grote oorlogen, kleine conflicten**

Hoewel wij ons in West-Europa na 75 jaar vrede een gewapend conflict nauwelijks meer kunnen voorstellen, is er in het Oer-IJ gebied en de aanpalende regio's in de afgelopen duizenden jaren stevig gevochten. Soms hele oorlogen, soms kleine conflicten, die kennelijk niet meer met overleg konden worden opgelost. Friezen tegen Romeinen, Friezen tegen Hollanders, Friezen en Hollanders tegen buitenlanders, opstanden om gebrek aan voedsel, om te hoge belastingen, om waterproblemen, het was er allemaal. Dat heeft in de eerste plaats veel ellende voor de bevolking opgeleverd. Het heeft ook tekens van de tijd achtergelaten in het landschap. Denk daarbij met name aan forten, aan wachttorens, aan kastelen en andere verdedigingswerken alsmede infrastructuur.

De introductie van de baksteen in de 13e eeuw is debet aan de bouw van vele verdedigingswerken, maar ook verschijnt er in 1232 een document van de keizer van het Heilige Roomse Rijk, die het mogelijk maakt dat plaatselijke edelen hun gezag kunnen vestigen door het bouwen van kastelen. Dat gebeurde daarop volop. Onder meer het nog steeds bestaande Marquette bij Heemskerk is hiervan het gevolg. En om al die kastelen beter te bereiken worden wegen aangelegd. Daarbij wordt ook gebruik gemaakt van de

Heerenweg die stamt uit de vroege Middeleeuwen en Haarlem met Camperduin verbindt. Hier en daar bestaat die weg nog steeds, of draagt in ieder geval de naam.

Een paar eeuwen later, aan het eind van de 18e eeuw, is er in het zuidwesten van het Oer-IJ gebied tussen bij Wijk aan Zee en de Broekerpolder een reeks lunetten aangelegd. Lunetten zijn kleine verdedigingswerken bestaande uit aarden wallen met daaromheen een gracht. Deze lunettenlinie is nooit gebruikt, maar aangelegd na de inval van Engelsen en Russen die door stadhouder Willem V te hulp zijn geroepen om de Franse bezetters te verjagen. De Engels-Russische legermacht lijdt echter in 1799 bij Castricum een nederlaag. De lunettenlinie is daarna aangelegd om het gebied tussen de Noordzee en het IJ te beveiligen tegen nieuwe aanvallen. Nog steeds zijn er enkele van die lunetten in het landschap te bewonderen, onder meer bij Beverwijk.

Het waterlandschap van Noordwest-Nederland is bij uitstek geschikt om vijanden tegen te houden, ten minste tot de uitvinding van het vliegtuig. Al vanaf de Tachtigjarige Oorlog is er gebruik gemaakt van waterlinies en onder water gezette polders om tegenstanders af te schrikken. De Spanjaarden van Philips II bekijken, net als de Romeinen vijftien eeuwen eerder, met afschuw het koude en zompige landschap van Noord-Holland, waar zij een invasie voorbereiden om het opstandige volk in het Noorderkwartier een lesje te leren. Ze voelen zich absoluut niet thuis in waterrijk gebied en staan zo al met 1-0 achter, nog voor de strijd is losgebarsten. Alle Spaanse pogingen tot dan toe om de Hollandse rebellen er onder te krijgen zijn dan ook gestrand.

- **Stelling van Amsterdam**

Waarschijnlijk het bekendste voorbeeld van militaire werken in de regio is de Stelling van Amsterdam. Deze combinatie van forten met daartussen door mensenhand te vullen waterlinies rondom de hoofdstad is aangelegd tussen 1880 en 1914. Dit unieke verdedigingswerk van 135 kilometer lengte is nooit gebruikt, maar is inmiddels wel bestempeld tot Unesco-Werelderfgoed.

Fort bij Krommeniedijk, foto Lia Vriend

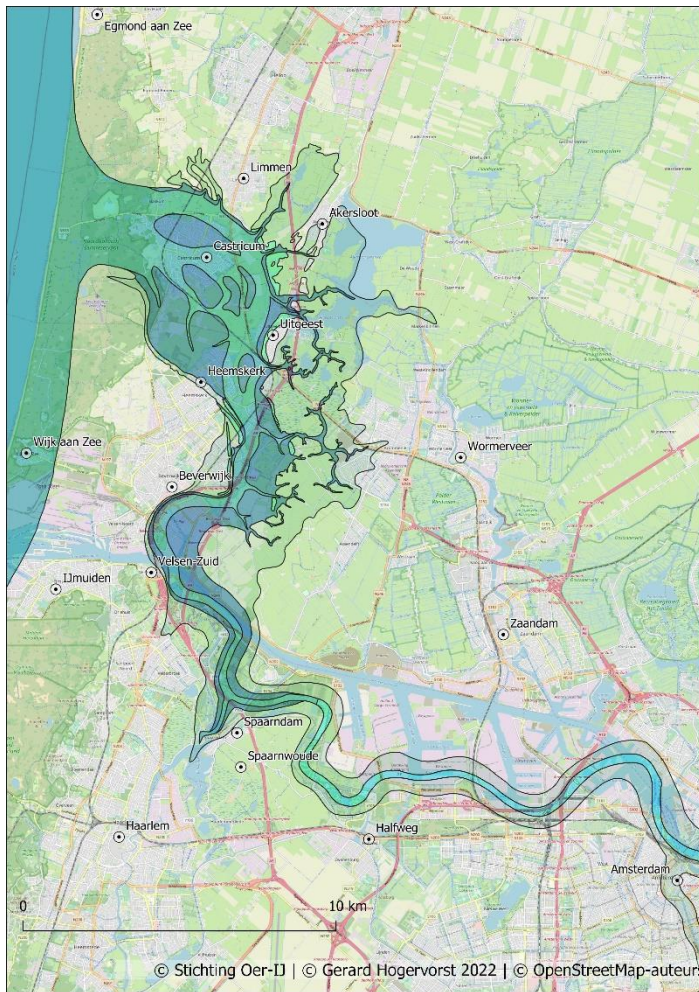
Bij de aanleg van de Stelling is, naast het graven van nieuwe inundatiekanalen, dankbaar gebruik gemaakt van het reeds aanwezige stelsel van kanalen, dijken, sluizen en dammen die de waterhuishouding van het gebied regelen en zo moeten voorkomen dat het laaggelegen gebied zal overstromen. Zoals gezegd is de Stelling nooit in werking getreden, hoewel sommige forten in de Eerste en Tweede Wereldoorlog zijn gebruikt als kazerne voor militairen en werd de Stelling klaargemaakt om bij te dragen aan de verdediging van Nederland.

Ondanks dit ijdel functioneren is het duidelijk dat de Stelling sporen in het landschap heeft achtergelaten. De vele forten en lunetten zijn in het vlakke land goed te zien. Dat geldt ook voor de verbindingswegen tussen de verdedigingswerken. De forten en het omringende land zijn tevens bijzondere natuurgebieden, die nogal afwijken van hun omgeving. Voor het verstevigen van de ondergrond is kalkrijk duinzand gebruikt, met daar bovenop grond uit de IJ-polders. Deze vermenging van grondsoorten heeft geleid tot een unieke flora en fauna. Het Oer-IJ gebied bevat de meest westelijke forten van de Stelling, een lijn die loopt van Marken-Binnen tot aan Spaarndam. Dat zijn er 14, een derde van de in totaal 42 forten. Aanvankelijk is aan het behoud van de forten weinig aandacht geschonken. Woningbouw en infrastructuur krijgen voorrang in de dichtbevolkte Randstad. Pas in de jaren '80 realiseren politici zich wat voor uniek cultureel erfgoed zij in handen hebben. Tegenwoordig worden de forten gebruikt voor culturele en recreatieve activiteiten met de bijbehorende horeca.

2. Inzoomen

Nu de grote lijnen van de cultuurhistorie van het Oer-IJ gebied zijn geschetst, wordt ingezoomd op de drie onderdelen die in samenhang deze cultuurhistorie hebben geschreven: Dat wat onder en boven de grond is aangetroffen alsook die grond zelf. Oftewel: archeologie, gebouwde omgeving en het landschap.

Van het Oer-IJ is weinig meer over. Alleen bij Amsterdam herinnert het IJ nog aan zijn naamgenoot en voorganger, maar is daar totaal gekanaliseerd en ingebed in de stad. Dat geldt eveneens voor zijn loop naar de kust. Het restant Oer-IJ tussen Amsterdam en

Het Oer-IJ, geprojecteerd op de huidige situatie.

zijn er bij voorbeeld nog restanten van oude kreken te zien als slingerende waterlopen en duiden hoogteverschillen op oude strandvlaktes. De beschrijving van de vele onderzoeken zal niet uitputtend zijn, maar zal zich richten op de hoogtepunten en opmerkelijkste verhalen.

Beverwijk is in de 19e eeuw eerst gedempt. Daarna is er een kanaal doorheen gegraven. Dit Noordzeekanaal is kaarsrecht en totaal niet lijkend op de grillig meanderende en zeer brede stroom die er voorheen lag. Het grootste deel, het brede estuarium bij Castricum en zijn toeloop vanaf Velsen, ligt verborgen onder het duinzand. Dat wil niet zeggen dat wat het ooit was totaal in rook is opgegaan. Wetenschap, van profs én amateurs, haalt veel boven water. Het is met name de kennis van oudste geschiedenis die van onder de grond moet komen. De wat jongere historie is nog wel te herleiden aan de hand van zichtbare tekens in het landschap zoals gebouwen. Zo zijn kastelen en boerderijen in het Oer-IJ gebied doorgaans gevestigd aan de oevers van de voormalige rivier en geven ruwweg de loop ervan aan. Voor beide geldt dat geschreven bronnen die kennis aanvullen. Ten slotte biedt ook het landschap zelf in Kennemerland hier en daar nog wel een doorkijkje naar het verleden en biedt het een glimp van wat ooit het unieke Oer-IJ gebied is geweest. Zo

2.1. ARCHEOLOGIE

Buiten kijf is de Romeinse tijd voor archeologen een gouden periode. Ervoor is de opbrengst aan opgegraven of enkel blootgelegde bodemschatten in het Oer-IJ gebied aanzienlijk minder, waardoor onze kennis van de tijden voor de Romeinen miniem is. Maar er is wel het een en ander bekend.

De oudste vondst van vóór de Romeinen stamt uit 3200 v. Chr. en werd gedaan aan de zuidoever van het toenmalige Oer-IJ in de huidige Houtrakpolder. Het betreft hier een pijlpunt

en een vuurstenen schraper. Wat later (2500 v. Chr.) zijn bij Klein Dorregeest – tussen Castricum en Uitgeest – klokbekervondsten gedaan, met name scherven. Uit ongeveer dezelfde tijd stammen eergetouwkrassen (ploegsporen) in de buurt van Heemskerk, hetgeen duidt op bewoning én bewerking van de grond. Uit een weer wat latere tijd - 1950 v. Chr. - is een nederzetting bekend bij Heiloo-Craenenbroeck in het noorden van het Oer-IJ gebied. Het betreft resten van een boerderij en enkele vuurstenen werktuigen. In de langgerekte boerderij – 16x5 meter – woonden mensen en dieren onder één dak, maar in gescheiden ruimtes. Er zijn in de boerderij vele sporen van varens gevonden. Deze varens dienden vermoedelijk als ondergrond voor bedden, maar ook als rustplek voor de landbouwhuisdieren. De vuurstenen werktuigen waren klein, bewerkte kiezelstenen niet groter dan een duimtopje en waarschijnlijk gebruikt als mesjes of schrapers. Het Oer-IJ gebied was lang geleden dus al bewoond en werd het land gebruikt en bewerkt. De midden en late IJzertijd heeft amper sporen achtergelaten in de ondergrond. Er is dus weinig kennis over die tijd. Een uitzondering daarop is de kano van Uitgeest. Deze mooie vondst, gedaan bij de verbouwing van station Uitgeest, stamt uit 600 v. Chr. Het geeft aan dat de bewoners in dit waterrijke land al vroeg boten gebruikten om te jagen en te vissen.

- **De jongen Aak**

Een aandoenlijk verhaal is voorts de vondst, zo'n veertig jaar geleden, van een jonge jongen die later Aak is gedoopt. Hij leefde met zijn ouders en waarschijnlijk ook grootouders rond 200 v. Chr. in de buurt van Uitgeest. Dus kort voor de Romeinse tijd. Aak is een jongen van een jaar of negen als hij sterft. Waaraan is niet duidelijk. Bijzonder is dat Aak is begraven. Archeologen zijn goed bekend met het gebied in die tijd, maar hebben er nooit andere graven gevonden. Onbekend is wat deze Oer-IJ bewoners in die tijd met hun doden deden. Aan de hand van zijn schedel is Aak gereconstrueerd en heeft een gezicht gekregen. Hij is een van de bezienswaardigheden in het Huis van Hilde.

- **Trots op eigen cultuur**

De Romeinen zijn maar kort, tussen 15 en 50, aanwezig geweest in de Oer-IJ regio, maar hebben desondanks veel sporen van hun dagelijks bestaan in de bodem achtergelaten. Maar zij niet alleen. Ook de Friese herinnering in die periode wordt hoog gehouden door de vondst van veel aardewerk en ook houten voorwerpen als schalen en pollepels. Ondanks het enorme verschil in culturele ontwikkeling en de indruk die de beschaafde Romeinen moeten hebben gemaakt op de Friezen, nemen zij weinig tot niets over van de verfijnde Romeinse gebruiksvoorwerpen. Toen niet en in de eeuwen erna ook niet, zoals blijkt uit opgravingen. Ze hielden vast aan hun eigen potterij, nemen geen schrift over en ook geen munten. Ze doen zoals ze altijd hebben gedaan in hun dagelijks leven, trots als ze zijn op de eigen cultuur.

Wel is er sprake geweest van enige handel tussen de vrije Friezen ten noorden van de Limes en de Romeinen die zich slechts vijftig kilometer naar het zuiden bevonden. Opgravingen ten noorden van Uitgeest hebben een nederzetting opgeleverd waarbij ook vele honderden zilverstukken (denarii) zijn aangetroffen. De munten uit de periode van de keizers Trajanus en Commodus – 2e eeuw – zijn de gebruikelijke betaalmiddelen in het handelsverkeer in het noordwesten van het Romeinse Rijk.

- **Meubels, wijn en een panfluit**

De meest in het oog springende herinneringen aan de Romeinse aanwezigheid zijn de twee forten die ze achtereenvolgens hebben gebouwd bij Velsen aan de zuidelijke oever van het toenmalige Oer-IJ. Daar is helaas niets meer van te zien, maar de bouw van de Wijkertunnel in 1993 gaf de gelegenheid om daarvoor eens stevig in de bodem daar rond te neuzen. Met groot gevolg. Bij de Wijkertunnel is het fort aangetroffen dat nu door het leven gaat als Velsen I.

Uit opgravingen aldaar is gebleken dat de Romeinen in dit fort een luxe leven hebben geleid. In ieder geval de officieren. De soldaten verblijven in tenten gezien de vele houten tentharingen die er zijn gevonden. De Centurions hebben het beter. Zij leven in houten barakken met soms glazen ramen erin. Daarnaast hebben ze wijn tot hun beschikking gehad en ook verfijnd serviesgoed alsmede eigen kunstig gemaakt meubilair. Naast reeds bestaande meubels van mediterrane origine, zijn er stoelen, tafels en bedden aangetroffen die ter plekke van inheemse elzen zijn gemaakt. Dat betekent dat er meubelmakers met de legioenen zijn meegetrokken. Dat is toch niet het eerste waar je aan denkt bij oprukkende legerscharen, maar kennelijk zorgt dat vertrouwde huisraad ervoor dat de soldaten, die soms vele jaren op campagne zijn, zich toch een beetje thuis voelen in vijandig gebied. De aanwezigheid van vrouwen en kinderen, zoals blijkt uit de vondst van kleine maten leren schoenen, kleine houten slippers en spinklossen, zal daaraan ook hebben bijgedragen. En wat te denken van de resten van een panfluit, die ook bij Velsen I is opgegraven. Ontspanning en vermaak waren dus een vast onderdeel van het Romeinse soldatenleven. Wat de archeologie ons hier leert is dat er geen leger op pad gaat, maar een totale samenleving.

- Ritueel centrum

Hoewel de Romeinen het schrift meebrengen naar het Oer-IJ gebied, en daarmee een einde maken aan de prehistorie aldaar, is er geen document waaruit blijkt waarom zij aan het Oer-IJ een fort hebben gebouwd. Willen zij de bewoners van het Oer-IJ gebied, door hen Friisi genoemd, onderwerpen en door machtsvertoon eventueel verzet al bij voorbaat de kop indrukken? Het zou kunnen. Velsen I ligt enkele kilometers van een inheems heiligdom. Dat

Impressie van Velsen II. G. Sumner

beheersen van een ritueel centrum is gebruikelijk bij de Romeinen. Het geeft hen macht over de lokale bevolking.

Die lokale bevolking, Friezen dus, komen echter wel in opstand. In het jaar 28 vallen zij Velsen I aan. Waarschijnlijk naar aanleiding van te hoge belastingen. Het fort wordt niet ingenomen, maar kennelijk zijn de Romeinen zo geschrokken van de Friese slagkracht dat ze naar het zuiden vertrekken. Om tien jaar later weer terug te keren

en westelijk van Velsen I een tweede fort te bouwen: Velsen II. Het staat nergens op schrift, maar het wijst er wel op dat Velsen II onderdeel heeft uitgemaakt van de campagne om Brittannië te veroveren. Keizer Caligula gaf hiertoe in 38 of 39 opdracht. De invasie van Brittannië is toen niet uitgevoerd. Zijn opvolger Claudius zette echter in 43 voet aan land aan de overkant van de Noordzee. Dat gebeurde echter niet vanuit het Oer-IJ gebied. Daar zullen de Romeinen aan het eind van het decennium vertrekken. Nu voor goed.

Van Velsen II is helaas weinig bekend. Meestal is er de mogelijkheid om te graven als er in de streek een woonwijk wordt neergezet of omdat er een groot infrastructureel project wordt voorbereid zoals bij Velsen I het geval is geweest.

Bij Velsen II was die kans er niet, zodat er daar sporadisch is gegraven waardoor er nog vele puzzels zijn op te lossen. Vermoed wordt toch dat, los van de plannen om Brittannië binnen te vallen, Velsen I en II zijn gebruikt om de omgeving onder controle te houden. In dit waterland zal dat vooral per boot zijn gebeurd, zowel langs de Noordzeekust als via de stroompjes in het Oer-IJ landschap vanuit de haven van Velsen I en waarschijnlijk ook Velsen II. De theorie van de omgeving controleren wordt gesteund door de ontdekking van een wachttorens bij Krommenie. Dat is vanuit de twee Velser forten gezien aan de overkant van het Oer-IJ. Vondsten rond de wachttorens – olijfolieamforen, aardewerk - komen overeen met die bij Velsen I en wijzen daarmee op de Romeinse oorsprong van de wachttorens.

- Hilde

Na het verdwijnen van de Romeinse aanwezigheid blijft het Oer-IJ gebied nog zo'n honderd jaar dichtbevolkt. Daarna komt er langzaam een einde aan die drukte. Dat heeft ermee te maken dat het land natter en natter wordt met lage voedselopbrengsten als gevolg, maar waarschijnlijk ook met de grote migratiestromen die op gang komen na de invallen van

Hilde, afbeelding museum Huis van Hilde.

Aziatische steppevolken in het oosten van Europa. De inwoners van het noordwestelijk kustgebied trekken weg naar het zuiden of steken de Noordzee over naar Brittannië. Archeologisch gezien vormt de tijd na de Romeinen - de vroege Middeleeuwen - een slecht zichtbare periode. Het grote plaatje is door grote hiaten in kennis lastig te vormen. Er lijken nauwelijks nog bewoners aanwezig. Toch is er één beroemd geworden: Hilde.

In 1995 wordt in de Oosterbuurt van Castricum een skelet gevonden dat op de buik in een kuil ligt met een kralenketting om de hals. Met dit skelet wordt een hele nederzetting met nog meer graven en gebruiksvoorwerpen blootgelegd. Het skelet op de buik is van een vrouw die leefde in de 4e eeuw en bij nader onderzoek afkomstig blijkt uit het oosten van Duitsland. Ze wordt Hilde gedoopt en haar gezicht wordt aan de hand van haar schedel gereconstrueerd. Staande in een vitrine en mooi opgetuigd met kleding en sieraden is Hilde het paradepaard en de naamgever van het Huis van Hilde in Castricum. De vondst van Hilde stelt archeologen voor vele vragen, maar de stelling dat Noord-Holland in de 4e eeuw is ontvolkt is met de vondst van Hilde en haar gemeenschap wel enigszins gelogenstraft.

Van veel bewijs voor verdere bewoning is echter (nog) geen sprake en de eeuwen rond en na Hilde zullen - voorlopig – nog wel de duistere tijden blijven waarvoor de vroege Middeleeuwen lang zijn gehouden. In ieder geval in het Oer-IJ gebied. De weinige mensen die er wel wonen verbouwen vooral gerst en rogge, haver, vlas en hennep. Ook wordt er vee gehouden voor vlees, melk en niet te vergeten mest. Het hier en daar aanwezige hoogveen is, in plaggen gesneden, geschikt als bouw materiaal en brandstof.

- **Kerkdorpen**

Die situatie verandert met de komst van het christendom in de 7e en 8e eeuw. De bevolking gaat weer wat toenemen. Er worden kerken gebouwd en langzaamaan worden de zwerfende erven geclusterd in kerkdorpen. De kerken staan nabij de woonkernen op de strandwallen, zoals onder meer bij Heiloo en Velsen. Die kerken staan daar niet toevallig. Het zijn plekken die al eeuwenlang in gebruik zijn als plaats waar het oude geloof van de Friezen wordt beleefd: een offerplaats, een heilig bos, heilige bronnen of putten. De plek bij Velsen – het huidige Velsbroek - springt er echt uit als belangrijk heiligdom. Van voor, tijdens en na de Romeinse aanwezigheid aldaar zijn er archeologische vondsten gedaan. Het betreft aardewerk, speerpunten, mantelspelden, gereedschappen alsmede schedels en botten van dieren als paarden en honden. De veelal zilveren voorwerpen en botmateriaal komen overeen met de vondsten die zijn gedaan bij offerplaatsen elders in Germaans gebied. Van na de Romeinse aanwezigheid zijn er zilveren munten gevonden met de afbeelding van keizer Trajanus (98-117) erop. Qua rijkdom aan voorwerpen is Velsbroek onovertroffen, niet alleen in het Oer-IJ gebied maar in de gehele Friese regio. Dat duidt op een belangrijke offerplek die een grote rol heeft gespeeld in het leven van de daar wonende Friezen. Niet voor niets hebben de Romeinen er hun belangrijkste militaire vestigingen in de regio – Velsen 1 en 2 – gebouwd.

- **Maatschappelijke organisatie**

Zijn de nederzettingen in de Oer-IJ regio aanvankelijk nog een verzameling van losse boerderijen zonder enige vorm van maatschappelijke organisatie, na de bouw van de kerken is er hier en daar sprake van dorpsvorming met de christelijke parochie als bindend element en de kerk als middelpunt. Dat laatste is niet letterlijk, want de boerderijen staan vaak in een ovaal opgesteld langs de twee wegen die aan de randen van de strandwallen zijn aangelegd. De kerk staat dan als 'bekroning' aan een van de uiteinden van dat ovaal. Bij Beverwijk, Heemskerk, Castricum, Uitgeest en Akersloot is dat het geval. Bij Velsen, Heiloo en Limmen echter al wat minder en bij Egmond en Bergen helemaal niet. Dat heeft te maken met de vorm van de strandwallen. Die zijn niet overal geschikt om een ovaal gebouwd dorp te dragen.

De kerkjes in die eerste christelijke periode zijn allemaal uit hout opgetrokken. De kerkjes in Assendelft en Limmen zijn daarvan fraaie voorbeelden. Veel van die kerkjes – en andere bouwsels - zijn met de vorming van de jonge duinen onder het zand verdwenen. Andere zijn vergaan in oorlogen, branden of gewoon door de tand des tijds. Sommige daarvan zijn weer herbouwd, maar nu in steen. Dat gebeurt aanvankelijk met tufsteen uit Duitsland, sinds de 13e eeuw worden ook bakstenen gebruikt. Die herbouw in steen had echter niet alleen te maken met brand of oorlog of de tand des tijds, ook de toenemende welvaart in het Oer-IJ gebied speelt een rol. Men kan het zich gewoon veroorloven. Vergeleken daarmee zijn in Friesland en Groningen door de armoede daar weinig kerken afgebroken en vervangen door nieuwe. Er was simpelweg geen geld voor. Dat levert anno nu wel weer zeer oude fraaie kerkjes op in het hoge noorden.

- **Vikingen**

De komst van het christendom onder auspiciën van de nieuwe – Frankische – heersers brengt uiteindelijk enige bestuurlijke organisatie op gang. Zoals gezegd vormen een cluster van boerderijen op de strandwallen met een kerk als nieuw middelpunt een parochie. Die parochies gaan de basis vormen van een wereldlijke afbakening van een zeker gebied. Er komen dus grenzen. De koning benoemt er ambtenaren met de titel 'graaf'. Die parochies/graafschappen vormen samen dan weer de basis van latere vorstendommen, onder meer het graafschap Holland.

Voordat het zover is moeten de Friezen/Hollanders eerst nog wat andere vreemde heersers gedogen: de Vikingen. Deze Scandinaviërs denken niet klein. Gedreven door ruimte- en voedselgebrek slaan zij vanaf de 9e eeuw hun klauwen uit naar niet alleen Europa, maar ook Noord-Amerika en Azië. Ook over het Oer-IJ gebied zullen ze heersen, zij het slechts kort, een jaar of vijftig. In 889 worden zij verslagen door opstandige stammen onder leiding van ene Gerulf die de stamvader zou worden van het huis van Holland.

De eerste, houten, versie van het kerkje van Assendelft ondersteunt de aanwezigheid van Vikingen. Het laat Scandinavische sporen zien in de architectuur, de zogenoemde staafbouw. Daarbij wordt op een horizontale houten fundament rechtop tegen elkaar staande balken gezet die verbonden zijn met houten pennen. Die staande houten balken vormen de muren. Deze bouwmethode komt in Nederland niet voor en is typisch voor Scandinavië. Met name in Noorwegen zijn er vandaag de dag nog tientallen te zien. Wat weer pleit tegen deze redenering is dat het hout dat bij de bouw van de Assendelftse kerk is gebruikt wordt gedateerd eind 10e eeuw. De Vikingen zijn echter eind 9e eeuw al vertrokken uit Kennemerland.

Ook de naam Assendelft wijst wellicht op Vikingen. In bronnen van rond het jaar 1000 wordt Assendelft aangeduid als Asmedelf en Ascmanedelf. Die laatste naam zou een samenvoeging zijn van het oud-Nederlandse 'delf', een gegraven waterloop, en Askmanna, hetgeen 'door Noormannen' betekent. Ook in Engeland zijn zo'n twintig plaatsnamen bekend met het bestanddeel askman, hetgeen Noorman betekent. Ook deze theorie is echter omstreden, maar al met al is het wel een mooi verhaal.

- **Migratie op de strandwallen**

Een iconische opgraving die voor het eerst een duidelijk beeld geeft van de middeleeuwse bewoning op de strandwallen in Kennemerland, is die bij Limmen-De Krocht. In 2003 en 2004 wordt de aanwezigheid aangetoond van ruim tachtig boerderijen, die daar gedurende een tijdvak van 500 jaar (800-1300) hebben gefunctioneerd. De opgraving laat ook zien dat die boerderijen niet steeds op dezelfde plek hebben gestaan, maar migreren al naar gelang het klimaat of de politiek-economische situatie daarom vraagt. De woningen verplaatsen zich eerst van de top van de strandwal naar een lager gelegen stuk. De reden daarvoor is waarschijnlijk dat de boeren hun akkers willen aansluiten op de veengebieden aan de rand van de wal. Dat biedt meer mogelijkheden om voedsel te verbouwen.

Rond het jaar 1000 wordt die trend onderbroken. Waarom is niet duidelijk. Het kan zijn dat er weer eens zandverstuivingen optreden. Het kan ook zijn dat de onrust, ontstaan door een machtswisseling in het graafschap, de boeren dwingt tot een pas op de plaats. Weer wat later, in de 12e eeuw, pakken de boeren hun boeltje weer bij elkaar en verhuizen opnieuw. Nu terug naar de top van de strandwal, waar hun voorouders eeuwen terug vandaan kwamen. De reden is nu het oprukkende water, vanuit het zuiden via het IJ en de Die, vanuit het noorden via de Zijpe en de Rekere.

- **Tiendschuur**

Naast sporen van de boerderijen die in De Krocht zijn aangetroffen, vindt men er eveneens schuren en waterputten. Al die bouwsels zijn aanvankelijk bescheiden van omvang. Later – 10e/11e eeuw – worden ze groter, vooral langer. Er zijn ook afwijkende, tweebeukige, schuren aangetroffen, waarschijnlijk voor extra opslag van landbouwgewassen. Het vermoeden bestaat dat die schuur is bestemd voor de afdracht van landbouwgewassen aan de grootgrondbezitter, de tiendenregel. Daarom wordt zo'n schuur wel de tiendschuur genoemd.

De grotere woonstalhuizen in die periode wijzen op het onderbrengen van meer vee. Voor het ontginnen van steeds meer akkers is immers veel mest nodig. Vandaar. Wat later – 12e/13e eeuw - worden de boerderijen weer kleiner. Oorzaak is de versnippering van het grondbezit die optreedt door de groeiende bevolking. Nog weer later ontvolkt langzaam

de onderzochte woonkern in Limmen. Een deel van de bevolking trekt namelijk naar de opkomende steden als Alkmaar.

Had archeologie naar deze nederzetting geen onderzoek gedaan, dan hadden wij er anno nu niets van geweten. Niets in het landschap of geschriften herinnert namelijk nog aan het bestaan van deze boerderijencluster op de overgang van de vroege naar de late Middeleeuwen. Dankzij de wetenschap is de cultuur-historische kennis over de enigszins mysterieuze periode in het Oer-IJ gebied behoorlijk toegenomen.

Soms is ook het doorzettingsvermogen van amateurs van groot belang. Dat geldt niet alleen voor het onderzoek bij Limmen-De Krocht. Een ander mooi voorbeeld daarvan is de ontdekking van kasteel 't Blockhuijs aan de zuidkant van Castricum. Na jarenlang archiefonderzoek door een amateurhistoricus worden er aanwijzingen gevonden voor een woonhuis dat ergens in de 14e eeuw aan de zuidkant van Castricum is gelegen. Bij nader archeologisch onderzoek worden die aanwijzingen alleen maar sterker. Uiteindelijk laat de gemeente grondonderzoek doen en worden er inderdaad sporen ontdekt van een fors woonhuis met een gracht er omheen. Een kasteel dus. De gracht wordt gevoed met water uit een oude Oer-IJ geul. Een echt Oer-IJ kasteel dus, aldus de trotse ontdekker.

Archeologische opgravingen Limmen - De Krocht. Foto Projectbureau AAC

2.2. GEBOUWDE OMGEVING

Zo langzamerhand naderen we de fase in de cultuurhistorie waarin de archeologie ruimte maakt voor menselijke sporen die boven de grond nog te zien zijn en/of waarvan in archieven nog melding wordt gemaakt, soms nog met kaarten of tekeningen. Dan moet je denken aan huizen, kerken, boerderijen, molens, kastelen, forten, werkplaatsen, later fabrieken, alsmede infrastructurele werken zoals wegen, bruggen en gemalen. Dat wordt samengevat onder de term 'gebouwde omgeving'.

'Gebouwde omgeving' komt over als een wat kille term, alsof een gebouw alleen maar een verzameling stenen is. Maar gebouwen op hun beurt hebben ook invloed op de mens, als symbool van het instituut dat zij huisvesten of hebben gehuisvest. Denk aan het Witte Huis, Paradiso, de Sint Pieter of het Rijksmuseum. Gebouwen waarin het verleden voortleeft en die onze identiteit mede hebben bepaald. Winston Churchill zei in 1943: 'Wij vormen onze gebouwen, daarna vormen de gebouwen ons'. Hij zei dit naar aanleiding van een discussie rondom de herbouw van het Lagerhuis in Westminster dat door Duitse bombardementen was vernietigd. Sommigen Britten vonden dat zij in die oorlogsdagen wel iets anders aan hun hoofd hadden dan restaureren. Churchill zette echter door. Voor hem stonden de stenen van het Lagerhuis symbool voor de parlementaire democratie die door Hitler werd bedreigd. 'Dit is precies waar we voor vechten.'

- **Uitgewist**

Het hoeven zeker niet altijd parlementen en paleizen te zijn die zo'n rol spelen. Gewone huizen, werkplaatsen of kerkjes kunnen ons ook iets over het verleden leren. Helaas hebben stormen, branden, oorlogsgeweld en de toenemende welvaart de eerste tekenen van menselijke bewoning en bewerking zoals boerderijen en molens tot en met de Middeleeuwen grotendeels uitgewist. Dat geldt eveneens voor bewijs van religieuze activiteit in de vorm van kerken en abdijen en ook verdedigingswerken als kastelen en forten. Pas vanaf het begin van de moderne tijd - na 1500 - zijn er nog tekens van wonen, werken en oorlog voeren echt te zien.

Van historische gebouwen zijn er in Nederland nog vele, maar zoals gezegd pas na 1500. Zo ook in de Oer-IJ regio. Het zou te veel worden om ze allemaal op te sommen.

Voor een volledige lijst met rijksmonumenten zie

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/> .

Voor de provincie Noord-Holland is dat [https://www.noord-holland.nl/Onderwerpen/Cultuur en Erfgoed/Monumenten en herbestemming](https://www.noord-holland.nl/Onderwerpen/Cultuur%20en%20Erfgoed/Monumenten%20en%20herbestemming)

De blik zal worden gericht op die gebouwen die een bepalende rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de regio of waaraan een bijzonder verhaal vastzit. Meestal gaat dat samen, een enkele keer niet. Sommige van die gebouwen laat ik hier schieten. Zij komen later aan bod als de negen Oer-IJ gemeenten onder de loep worden genomen.

- **Vroegste categorie**

Religieuze bouwwerken vormen de vroegste categorie gebouwen die nog te zien zijn voor de huidige bezoeker van het Oer-IJ gebied. Dan praten we echter toch over de stenen opvolgers van de van oorsprong uit hout opgetrokken kerken en abdijen. Het kerkje van Assendelft is hierboven al ter sprake gekomen. Het is helaas verdwenen. Dat lot heeft vele religieuze bouwsels getroffen. De abdij van Egmond is er ook zo een. Sterker nog, die heeft een wankel geschiedenis van bouwen, afbreken, weer opbouwen, verwoesten en opnieuw opbouwen. Ik kom daar later op terug bij het deel over de afzonderlijke gemeenten.

De oudste nog zichtbare kerk in het Oer-IJ gebied - en van heel Holland - staat in Velsen-Zuid, de Engelmundiskerk. Ook deze kerk heeft echter een historie waaruit blijkt dat zij verscheidene malen is herbouwd. Het origineel stamt uit de 8e eeuw, door Willibrordus geïnitieerd en was van hout opgetrokken. Het was een van de vijf moederkerken in Holland. In de 11e eeuw is het houten exemplaar vervangen door een kerk die van tufsteen is gemaakt. Daarvan zijn nog wel verschillende delen bewaard gebleven en in de herbouw geïntegreerd. In de 16e eeuw is de toren verhoogd en een zijbeuk aan de zuidzijde aangebouwd. In 1573 is een deel van de kerk door de Spanjaarden verwoest. Een deel van die verwoesting is in 1596 hersteld. Een ander deel bleef ruïne en is nog steeds te zien. In de 18e eeuw is er opnieuw een deel aangebouwd. De huidige torenspits stamt uit 1818.

- Tufsteen

De andere kerk in het Oer-IJ gebied die in de top tien van oudste kerken staat is de dorpskerk van Castricum. Deze kerk stamt uit de 11e eeuw en is gelijk gebouwd van

Dorpskerk Castricum

tufsteen, zoals in die tijd gebruikelijk wordt. Dat materiaal is afkomstig uit het Duitse Eifelgebied en wordt met schepen naar Castricum gebracht waar het in bruikbare bouwonderdelen wordt gehakt. De toren van de nog zichtbare kerk is er in de eerste helft van de 16e eeuw naast gezet. De toren stond toen los van het schip van de kerk. Later is het schip verlengd zodat de twee bouwsels uiteindelijk toch een geheel vormen. Een eeuw later zijn de Romaanse ramen

dichtgemetseld en vervangen door grote Gotische vensters. Ook is toen de kap vernieuwd en verhoogd. In de 20e eeuw zijn bij een restauratie een aantal van die Romaanse boogramen weer hersteld. Opvallend is dat deze kerk in de religieuze woelingen in de Tachtigjarige Oorlog nooit is vernield. Wel is de kerk overgegaan in protestantse handen. Opvallende nog altijd zichtbare zaken zijn het orgel uit 1770 en een doopvont uit 1517. In de buitenmuur van de toren zit nog een kogel die is afgeschoten in de Slag bij Castricum in 1799.

- Poldermolen

Noord-Holland is beroemd om zijn vele windmolens. De meeste daarvan staan symbool voor de eeuwige strijd tegen het water, de poldermolen. Dat begint in de regio Alkmaar waar in 1407 de eerste poldermolen wordt ingezet. Een groot en robuust stenen model zal deze molen niet zijn geweest. De bouwers gaan er namelijk mee akkoord de molen te herbouwen mocht een krachtige wind het apparaat omver blazen. Met of zonder wind, deze molen is niet meer. Men weet zelfs niet waar hij heeft gestaan. Honderd jaar later bedenkt men dit soort molens te clusteren om grotere waterpartijen te temmen. Weer honderd jaar nadien wordt de eerste echt grote klus, de Beemster, drooggemalen met 43 poldermolens. Daarvan is er helaas niet een meer te zien. De Bosmolen bij Egmond aan de Hoef is de oudste nog zichtbare en werkende poldermolen in het Oer-IJ gebied. De molen stamt uit 1535 en is uiteindelijk in 1953 afgebroken en in 1993 weer opgebouwd. Hij bemaalt weer de polder van het Egmondermeer.

- Cornelis Corneliszoon

Echter ook voor het maken van producten staan er nog windmolens overeind, zoals korenmolens, houtzaagmolens en oliemolens. De meeste van die molens – 635 maar liefst - stonden ooit, halverwege de 18e eeuw, langs de Zaan. Die molens maken van de Zaanstreek het eerste grote industriegebied ter wereld. De meeste daarvan werken niet meer, maar zijn in gebruik als museum of woonhuis. In een aantal is er een winkel of

horecagelegenheid gevestigd. In totaal staan er nog 150 molens in Noord-Holland, waarvan een aantal ook in de Oer-IJ regio.

De meest iconische Oer-IJ molen is ongetwijfeld die van Cornelis Corneliszoon van Uitgeest. Deze vernuftige timmerman bedenkt eind 16e eeuw een constructie waardoor met behulp van een krukas een draaiende beweging kan worden omgezet in een op- en neergaande. Zo wordt het mogelijk zaagramen te gebruiken en machinaal boomstammen tot balken en planken te verzagen. Op de wind gaat dertig keer sneller dan met de hand.

Als Cornelis Corneliszoon van Uitgeest – in het dorp ook wel Krelis Looftjes genoemd - in 1593 octrooi voor zijn houtzaagmolen wordt verleend, kan hij ermee de boer op. Na het prototype bouwt de uitvinder het eerste exemplaar op een vlot. In Amsterdam moeten ze er niks van hebben. Het machtige Gilde van handzagers is faliekant tegen, want het vreest verlies aan werkgelegenheid. In Zaandam wordt daar anders over gedacht. Daar is Cornelis Corneliszoon meer dan welkom. Het begin van de industriële ontwikkeling van de Zaanstreek is daarmee een feit.

Er is een enorme behoefte aan gezaagd hout. De bouw van de schepen kan nu worden versneld. De Nederlandse vloot is op een gegeven moment omvangrijker dan die van de andere Europese landen bij elkaar.

De net opgerichte Verenigde Oost-Indische Compagnie en later ook de West-Indische Compagnie gedijen uitstekend op de snel groeiende scheepsbouwindustrie en maken van Nederland een maritieme grootmacht en de eerste economische superpower. Cornelis Corneliszoon heeft waarschijnlijk geen idee gehad wat zijn vinding uiteindelijk teweeg kon brengen, maar hij logenstraft wel het spreekwoord dat je van de wind niet kunt leven. Ironisch genoeg is hij er zelf geen cent beter van geworden.

Op het Erfgoedpark De Hoop aan de oevers van het Uitgeester- en Alkmaardermeer is in 2008 een klein molentje gebouwd met de naam De Kleine Cornelis, een bescheiden eerbetoon aan deze ten onrechte onbekende uitvinder. Er is een burgerinitiatief om hier met de bouw van een nieuwe houtzaagmolen een levend monument voor hem op te richten. De fundering en de balkenhaven liggen er al.

- **Binnenduinrand**

Kasteel 't Blockhuijs ten zuiden van Castricum is al ter sprake gekomen. Pal ten oosten van dat gebouw stond ooit kasteel Cronenburg. Ook daarvan is niets meer te zien, maar is ontdekt door elektrische weerstandsmetingen. Daarop zijn duidelijk de contouren van twee gebouwen te zien die samen het kasteel vormen. Naast de plaats van het vroegere kasteel staat nu een boerderij met de naam Cronenburg. In die boerderij is een van de oude kelders bewaard gebleven. De middeleeuwse kastelen in Noord-Holland zijn vrijwel allemaal gebouwd in de zone van de strandwallen en binnenduinrand. In het veen ten oosten van die duinranden wordt amper een kasteel aangetroffen.

Een middeleeuws kasteel in de Oer-IJ regio dat nog wel zichtbaar is, is slot Assumburg. Dit kasteel is onderdeel geweest van een hele reeks kastelen die tussen Beverwijk en Heemskerk vanaf de 13e eeuw aan de rand van een strandwal zijn neergezet. Assumburg is halverwege de 16e eeuw verbouwd en oogde toen robuust als een middeleeuws kasteel. Dat was echter schijn. Met zijn nogal dunne muren is Assumburg een zogenoemd coulissenkasteel, dat geen enkele serieuze aanval had kunnen weerstaan.

In de 17e eeuw wordt het verkocht aan Amsterdamse regenten die het verbouwen tot buitenplaats. Toch blijven oude delen onderdeel van de buitenplaats waardoor het toch nog de uitstraling heeft van een middeleeuws kasteel. Het is bewoond door verschillende geslachten tot 1867. Niet veel later werd het Rijkseigendom met de verplichting het te restaureren. In 1980 is de restauratie gereed. Van 2009 tot 2011 is de kasteeltuin in oude staat teruggebracht en opengesteld voor het publiek. Vanaf 1932 wordt het gebouw gebruikt als jeugdherberg. De jongeren die er in de jaren dertig verblijven hebben meegeholpen met de restauratie. In de oorlog is het kasteel door de Duitsers gevorderd als legerplaats. Pal na de oorlog heeft het even dienst gedaan als gevangenis voor veroordeelde NSB'ers.

- Werelderfgoed

Sprekend over oorlogen is de Stelling van Amsterdam niet te vermijden in Noord-Holland, zo ook in het Oer-IJ gebied. Dit icoon van militair verdedigingsvernuft is weliswaar nooit ingezet, maar heeft inmiddels wel de hoogste cultuurhistorische status bereikt: Unesco-werelderfgoed. De Oer-IJ regio telt 14 van de in totaal 42 forten die samen de Stelling van Amsterdam vormen. Deze 135 km lange ring van forten en waterstaatkundige werken moest de hoofdstad middels een door inundatie verkregen waterlinie verdedigen tegen vijanden. De Stelling is niet een geheel nieuw bouwwerk. Er is dankbaar gebruik gemaakt van al aanwezige plassen en waterwegen. Ook zijn reeds bestaande sluizen, dammen, kanalen en dijken ingepast in de Stelling.

Inundatie is een al oude en bewezen techniek. Geuzenleider Diederik Sonoy past hem al toe in de strijd tegen de Spanjaarden. Hij regelt de eerste waterlinie dwars door Noord-Holland tussen Petten en Monnickendam. In 1573 wordt de linie ook werkelijk gebruikt en mede daardoor druipen de Spanjaarden af als zij voor de poorten van Alkmaar staan.

- Zwakste schakel

De forten in het voormalige Oer-IJ zijn de westelijke forten van de Stelling, zo ruwweg tussen Marken-Binnen en IJmuiden en verder zuidoostelijk naar Spaarndam. Het meest westelijk deel daarvan is ook de zwakste schakel in het geheel, omdat het grenst aan de hooggelegen geestgronden net achter de duinen. Het onderwater zetten van dit gebied zal dus lastig zijn. Daarom zijn de verdedigingswerken aan de uiterste westkant extra sterk gemaakt. Naast de forten zijn er wallen en geschutsofstelplaatsen aan die kant van de Stelling opgenomen. Bij de aanleg van de Stelling is ook rekening gehouden met de voedselvoorziening in geval van beleg. Daartoe is een deel van de Wijkermeerpolder binnen de Stelling getrokken door de bouw van een dijk dwars door deze polder. Zo werd een akkerbouwgebied gecreëerd die bevolking en soldaten van voedsel kon voorzien zonder aanvoer van buitenaf.

De verdedigingswerken bij Spaarndam, aan de uiterste zuidkant van het Oer-IJ gebied, springen er uit. Spaarndam vormde toen een rechtstreekse toegangspoort tot Amsterdam – het ligt op een punt waar het Spaarne en het IJ samenkomen - en moest dus zwaar worden verdedigd. In 1901 worden de twee forten – het Fort bezuiden Spaarndam en het Fort benoorden Spaarndam – opgeleverd. Voorts worden er een zuidelijke en een noordelijke liniewal aangelegd met daarin twee nevenbatterijen. Ook zijn er in de wal bunkers geplaatst om de manschappen te beschermen tegen bominslagen. Het geheel aan verdedigingswerken krijgt de naam 'Positie van Spaarndam'.

Zowel de militaire als de waterstaatkundige werken van de Positie staan nog grotendeels overeind en zijn deels te bewonderen als cultuurhistorisch icoon van het zuidelijk Oer-IJ gebied. Ook van de betonnen groepsverzamelplaatsen in de zuidelijke Stelling-regio zijn er nog een aantal te zien. Sommige werken zoals een aantal kruitmagazijnen zijn onder het groen verdwenen en ogen als heuvels. Fort Zuid heeft inmiddels een culturele bestemming gekregen. Ook is er horeca gevestigd. Fort Noord wordt op dit moment met vrijwilligers gekuist en opgeknapt.

- Stolp

Wie Noord-Holland doorkruist ziet ze ongetwijfeld in het land staan: de stolpboerderij. Dit typisch Noord-Hollandse bouwwerk wordt voor het eerst vermeld halverwege de 16e eeuw. De boerderij beslaat een vierkant met daarop een hoog piramidevormig dak. Dit dak, bedekt met riet, wordt gedragen door een houten constructie. Deze materialen zijn volop voorhanden in Noord-Holland. De muren, eerste van hout later van steen, hebben geen dragende functie.

De stolp is ontworpen vanwege de behoefte om grotere hoeveelheden hooi en granen op te slaan. Ze staan door heel Noord-Holland. Mooie voorbeelden staan in de Beemster, Schermer, Purmer, Wieringerwaard, Zijpe- en Hazepolder. Onder dat immense dak is

genoeg ruimte voor extra opslag. Verder huizen de boer en zijn gezin aan de voorkant en heeft ook het vee een plekje onder de stolp. Ook een eventuele kaasmakerij is ondergebracht in de stolp. Daarmee is de stolp te beschouwen als de eerste aanzet tot de industriële landbouw.

De naam is afgeleid van het Middelnederlandse woord 'stulpe' hetgeen deksel betekent en verwijst naar de vorm van het dak. In het midden van de 19e eeuw, toen het goed ging in de agrarische economie zijn er in Noord-Holland veel stolpen neergezet. Na de Tweede Wereldoorlog wordt de stolp veelal afgedankt. Niet alleen gaan door het zakkende grondwaterpeil de houten dragers van het dak rotten, het model is te klein en te ouderwets voor een landbouw die langzamerhand grootschaligheid en kwantiteit als leidraad meekrijgt en zich tot agro-industrie zal gaan ontwikkelen.

De oudste nog bestaande stolpboerderij, het Kooghuis, staat bij Uitgeest in het Oer-IJ gebied en stamt uit 1559. De stolp is overigens niet exclusief Noord-Hollands. Er staan er ook in Friesland, Zuid-Holland en Zeeland. Ook buiten Nederland zijn er een aantal gebouwd, zoals in Noord-Frankrijk en Denemarken. In Noord-Holland hebben tienduizend stolpen gestaan. Dat aantal is teruggelopen tot enkele duizenden. Een paar honderd daarvan vallen nu onder Monumentenzorg.

- **Nouveau riche**

De oplevering van het Noordzeekanaal in 1876 heeft het karakter van Midden-Kennemerland totaal veranderd. Waar nu de zware industrie huist bij Velsen en Beverwijk, stonden

Buitenplaats Akerendam te Beverwijk. Foto: Léon Klein Schiphorst

voorheen de buitenplaatsen, de een nog mooier dan de ander. Een aantal staat er gelukkig nog, maar de bucolische omgeving van zee, duinen en het Wijkermeer, een restant van het Oer-IJ, is niet meer. Het Wijkermeer is in 1872 drooggelegd, de duinen staan hier en daar vol rokende fabriekspijpen. It's the economy, stupid!

Veel van die buitenplaatsen zijn een gevolg van de nieuw verworven welvaart in de 17e eeuw. Deze recente rijken, uit vooral Amsterdam en Haarlem, willen hun fortuin zonder gêne

tentoonspreiden. Het leidt tot een explosie van nieuwbouw in de kuststreek. De ene buitenplaats na de andere wordt er neergezet. Een Rivière aan de Noordzee. Maar niet alleen dat, de nouveau riche van kooplieden en bankiers willen de stank en vieze lucht in de grote steden ontvluchten. Kennemerland biedt in die tijd nog ongerepte natuur en frisse lucht. En nog goedkoop ook!

De yppen van de Gouden Eeuw en later bouwen niet alleen hun fraaie buitenplaatsen, zij laten er rondom bossen en siertuinen aanleggen. Ook moestuinen zien het licht, voor eigen gebruik van de tijdelijke bewoners en ook voor de markten in de grote steden. Het woeste zand van Kennemerland verandert zo in een door mensenhanden gevormd cultuurlandschap.

Buitenplaatsen zijn ware lustoorden. Er worden gasten ontvangen, feesten gevierd, gejaagd in de duinen en er is veel aandacht voor de aanleg van de omvangrijke stijtuinen, die volgens de heersende mode worden ingericht. Eerst in de stijl van de Franse Barok, formeel met veel vormsnoei. Later kwam het meer natuurlijke Engelse Landschapspark in zwang, romantisch met kabbelende beekjes en slingerende bospaadjes.

Op een gegeven ogenblik telde alleen al de omgeving van Velsen zo'n zestig buitenplaatsen. Ze zijn er bijna niet meer. Het fraaiste en best bewaarde overblijfsel is zonder twijfel Beeckestijn in Velsen-Zuid. Dit fijne optrekje aan de randen van het Wijkermeer is echter van vóór de booming vastgoedperiode in Hollands Gouden Eeuw. In de 15e eeuw is het reeds gebouwd door de familie Beeckestijn als versterkt landhuis. Het is daarna een paar maal van eigenaar gewisseld en verbouwd tot in 1742 Jacob Boreel het kocht. Deze diplomaat heeft een tijd in Engeland gewerkt en gewoond en is daarom op de hoogte van de laatste ontwikkelingen op tuinengebied. Geschoren grasvelden, prachtige bloemrijke borders, kronkelige paden, waterpartijen, romantische bouwsels kenmerken die typisch Engelse tuinarchitectuur. Boreel laat een dergelijke tuin, of eigenlijk landschapspark, aanleggen op Beeckestijn. Het is waarschijnlijk de eerste Engelse tuin in Nederland. Daarnaast kent Beeckestijn ook een Hollands classicistische tuin met strakke lijnen groen en dito paden. Die combinatie van twee stijlen bij één landhuis is uniek.

Tot halverwege de 20e eeuw blijft Beeckestijn in particuliere handen. Daarna wordt het nogal verwaarloosd overgedragen aan de gemeente Velsen die het later weer verkoopt aan de Vereniging Hendrik de Keyser en Natuurmonumenten. In het hoofdgebouw huist een klein museum en de tuinen zijn toegankelijk voor het publiek.

- Rode baksteen

Het is echter niet alleen Velsen en omgeving waar de fraaie buitens zijn te vinden. In het noordelijk deel van het Oer-IJ gebied, in de omgeving van Heiloo, staat landhuis Nijenburg. Dit huis is in 1705 gebouwd door Jan van Egmond van de Nijenburgh. Het is aanvankelijk een vrij eenvoudig onderkomen, opgetrokken uit rode baksteen. Later is er in dezelfde stijl een monumentaal koetshuis naast gezet. Dit koetshuis is nog vrijwel in oorspronkelijke staat te zien. Dat is niet het geval met het hoofdhuis. Daar wordt eerst in 1712 aan de achterzijde een bibliotheek aangebouwd en vervolgens is de voorgevel in de 19e eeuw voorzien van een witte pleisterlaag. Tevens is er aan de voorzijde een balkon aangebracht en zijn er deuren en vensters in de Franse classicistische empirestijl gerealiseerd, overeenkomstig de mode van toentertijd.

Tot in de jaren dertig van de vorige eeuw was Nijenburg in bezit van de familie Van Foreest, die nazaten zijn van de familie Van Egmond van de Nijenburgh. Daarna is het verkocht aan Natuurmonumenten, die in 2004 de gebouwen weer heeft overgedragen aan de Vereniging Hendrick de Keyser.

Zoals het bij een waar landhuis hoort is ook Nijenburg al vroeg omringd met tuinen, bossen en weidelanden met boerderijen. De eerste aanleg gebeurt in de classicistische stijl met strakke bosschages en dito paden. In de 19e eeuw wordt dat veranderd in een Engels landschapstuin met slingerende paden en fraaie doorkijkjes. Aan de zuidkant zijn moestuinen en fruitbomengaarden aangelegd die deels nog zijn ommuurd. De cultuurhistorische elementen aan landhuis en tuinen zijn uniek in de regio Alkmaar/Heiloo.

In 2010/11 zijn de tuinen gerenoveerd. Dit alles om de cultuurhistorische waarden van al dat groen meer zichtbaar te maken. Het huis en koetshuis zijn inmiddels ook gerestaureerd. In het huis zijn nu twee appartementen gemaakt die worden verhuurd. Dat is ook het geval met het koetshuis.

2.3. BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

Soms staan de cultuurhistorische gebouwen niet op zichzelf, maar zijn ze geclusterd in centra van dorpen en later ook steden. Een aantal van die stads- en dorpsgezichten zijn zo de moeite waard om te behouden voor volgende generaties dat die een beschermde status hebben. Dat betekent niet dat elk gebouw erin een beschermde status heeft. Wel moet de gemeente het bestemmingsplan zodanig aanpassen dat nieuwe ontwikkelingen binnen het beschermde dorpsgezicht in overeenstemming zijn met de cultuurhistorische waarden. Volgens de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed telt Nederland 472 van die beschermde stads- en dorpsgezichten. In het Oer-IJ gebied bevinden zich er vier: Velsen, Spaarndam, West-Zaan en Egmond aan den Hoef.

- Velsen

Al in de 8e eeuw stichtte Willibrord daar een kerk waar omheen wat huizen stonden. Overstromingen nopen de bewoners te verkassen, maar in de 12e eeuw wordt een nieuwe kerk met wat bebouwing er omheen gesticht, voornamelijk bedoeld voor de landbouwers en

Velsen Zuid. Foto Gerard Hogervorst

schelpenvissers uit de buurt. Het dorp groeit uit tot een kerkelijk en bestuurlijk centrum waar ook recht wordt gesproken, in een ruimte naast herberg 't Rode Hert. Aan het dorpsplein verrijst daartoe in 1642 een Rechthuis dat in de 19e eeuw wordt verbouwd tot Raadhuis. Als rijke Amsterdammers in de 17e en 18e eeuw buitenplaatsen laten bouwen in de buurt van Velsen levert dat veel arbeid op voor met name hoveniers en ambachtslieden die zich

ook in het dorp vestigen. Van hun huizen zijn er nog enkele te zien in het oude dorp. In tweehonderd jaar verdriedubbelt het inwonertal van Velsen naar een kleine tweeduizend, want niet alleen hoveniers en ambachtslieden vestigen zich er, het dorp wordt opgefleurd met winkels en horeca.

Daar komt in het laatste kwart van de 19e eeuw de klad in als het Noordzeekanaal wordt opgeleverd. Het oude Velsen wordt door het kanaal doorklieft en overvleugeld door het nieuwe dorp IJmuiden waar de arbeiders aan het kanaal gaan wonen en ook de vissers zich vestigen. In de jaren zestig van de vorige eeuw wordt het kanaal verbreed waarvoor veel oude bebouwing van Velsen moet wijken. De genadeklap volgt als ook het gemeentebestuur van Velsen in 1965 verhuist naar IJmuiden.

- Spaarndam

Dit is een dubbelgemeente die bestaat uit twee kernen elk aan een kant van het Spaarne gelegen. Spaarndam-West is onderdeel van de gemeente Haarlem. Spaarndam-Oost hoorde tot voor kort tot de gemeente Spaarndam die inmiddels is opgegaan in de gemeente Haarlemmermeer.

Het dubbeldorp is ontstaan aan de dam op de plek waar het Spaarne in het IJ uitmondt. De dam is later – in 1280 – voorzien van sluisen. Het dorp leefde van de tol die aan de sluis werd geheven. Visserij was de andere nering van Spaarndam.

Spaarndam-West is verreweg het oudste deel van het dorp. De Kolksluis uit de 13e eeuw is in 2009 bij een verbouwing van de Grote Sluis weer in ere hersteld en wordt nu bediend door vrijwilligers. Het is de oudste nog dienstdoende schutsluis van Europa.

Aan de IJdijk bevindt zich de hervormde Oude Kerk die in een woedende storm ten onder ging maar in 1627 is herbouwd. Naast de kerk ligt een oude begraafplaats waarlangs de smalle paden lopen die de huizen verbinden.

Iets buiten Spaarndam liggen de twee forten die als 'de Positie van Spaarndam' deel uitmaken van de Stelling van Amsterdam. Ook zijn bij de forten het gemaal Spaarndam te vinden als ook de windmolen De Slokop. Spaarndam is een van de oudste beschermde dorpsgezichten van Nederland.

- Westzaan

Oudste dorp van de Zaanstreek gelegen in het westen ervan tegen Assendelft en Krommenie aan. Samen met Oostzaan vormde Westzaan de basis van de gemeente Zaandam. In 1974 ging het geheel op in de gemeente Zaanstad.

Westzaan was ooit het belangrijkste dorp van de banne (rechtsgebied) Westzaan. Daaraan herinnert nog het oude rechthuis dat tussen 1781 en 1783 is gebouwd in de Louis XVI-stijl. In 1811 werd Westzaan zelfstandig waarna tussen 1816 en 1974 het rechthuis diende als raadhuis van Westzaan. In de gemeente bevindt zich nog de 18e eeuwse Kruiskerk. De toren van de kerk stortte in 1843 in en is nooit herbouwd.

Karakteristiek voor de streek is de lintbebouwing met verschillende buurtschappen als Krabbebuurt, Kerkbuurt, Zuideinde en Noordeinde. Die zijn inmiddels opgegaan in het grotere geheel. Zo is de Kerkbuurt het dorpscentrum van Westzaan.

Stonden vroeger 150 molens in Westzaan, nu resten er nog vijf. De belangrijkste is de enige windpapiermolen ter wereld, De Schoolmeester. Verder huist er de enige complete pelmolen van de Zaanstreek, Het Prinsenhof.

- Egmond aan den Hoef

Sinds 2001 is dit dorp, een van de drie Egmond, onderdeel van de gemeente Bergen. Egmond dankt zijn naam waarschijnlijk aan het geslacht Egmont dat zich in de 12e eeuw vestigt op een grote boerderij ten noorden van de Abdij. Rondom deze boerderij ontwikkelt zich vervolgens een dorp. Later wordt er het Slot op den Hoef gebouwd.

De fundamenten van dit slot, dat verscheidene malen is verwoest en weer opgebouwd, zijn uiteindelijk een kleine eeuw geleden weer opgemetseld. Dat gebeurt in het kader van een werkgelegenheidsproject. Sinds 1997 staat aan de slotgracht een standbeeld van de beroemdste bewoner van het slot, Lamoraal van Egmont. Deze graaf was samen met zijn collega van Hoorn een van de adjudanten van Willem van Oranje, Beide graven, beschouwd als opstandelingenleiders tegen het Spaanse bewind van Philips II, zijn door de hertog van Alva een koppie kleiner gemaakt op de markt van Brussel.

De moeite waard is ook nog de Slotkapel waarvan het oudste deel stamt uit 1229.

Tegenover de slotrestanten bevinden zich enkele 17e eeuwse huizen. Samen vormen zij het beschermde dorpsgezicht. Voorts telt Egmond aan den Hoef nog enkele fraaie stolpboerderijen en de Wimmenumer Molen waarmee tot 1951 de Wimmenummerpolder werd drooggemalen. Zowel de molen als de boerderijen zijn Rijksmonument.

2.4. CULTUURHISTORISCH LANDSCHAP

Vóór de mens er komt kijken is er natuurlijk al het landschap. In onze streken is dat lange tijd vooral ijs, aangevoerd vanuit het noorden in de laatste IJstijd. Dat verandert 12000 jaar geleden revolutionair. De gemiddelde temperatuur loopt op, het landijs gaat smelten en het water vult langzaam het laag gelegen bekken tussen Engeland en Nederland. De Noordzee vormt zich, al duurt dat wel enkele duizenden jaren, en zal steeds meer het landschap aan de westkust van Nederland genadeloos onder handen nemen.

Regelmatig dringt het zoute water de delta van Noord-Holland binnen. Daarbij wordt er veel zand aangevoerd en werpt het met tussenpozen strandwallen op. Maar ook vanuit landzijde gebeurt er het een en ander. De afwaterende rivieren nemen sediment mee naar de afvoergeulen die zeewaarts gaan. Als die afwatering hapert lopen de afvoergeulen dicht en vernatten de kwelders achter de strandwallen. Dat geeft extra veenvorming met kernen die tot kussens uitgroeien van wel enkele meters boven zeeniveau. Ondertussen blijft de zee zand aanvoeren hetgeen uiteindelijk leidt tot een kuststrook die steeds meer westelijk komt te liggen. Het is op die veenkussens en de hoger gelegen strandwallen dat de eerste bewoners van Noord-Holland zich melden. Voor zover we nu weten was dat zo'n vijfduizend jaar geleden.

Zij moeten het landschap nemen zoals het is, ruig en bij vlagen meedogenloos. Toch zien ze kans om, duizenden jaren voor Chr. al, op de wallen en veenheuvelds een leven op te bouwen. Ze gaan er wonen en bewerken de grond om voedsel te telen. Ook het water, zowel zoet als zout, biedt voedsel in de vorm van vissen en schaaldieren. Soms vertrekken ze weer naar plekken wat verder weg van de zee, omdat het oprukkende water toch weer hun bestaan bedreigt. De mens staat vooralsnog machteloos tegen de oerkrachten van wind en zee die altijd binnenkomen zonder te kloppen. Wat hem rest is meebewegen met het zich voortdurend veranderende landschap in de kustgebieden van Noord-Holland. Dat landschap zoals wij dat nu kennen is daardoor zeer jong. Totaal anders dan de vele gebieden elders in Noordwest-Europa waar een massieve rotsgrond al miljoenen jaren de onveranderlijke bodem vormt.

- Pais en vree

Als de grote, meest noordelijke monding van de Rijn in die tijd, de delta van het Oer-IJ, tussen 200 v. Chr. en het jaar 0 dichtslibt verandert de situatie. De dreiging vanuit zee neemt af en de bewoning neemt daardoor toe. Toch is het ook dan niet altijd pais en vree in de kustgebieden. Af en toe slaat de zee weer toe en tegelijk bedreigen zandverstuivingen bij tijd en wijle de akkers van de bewoners. Ironisch genoeg veroorzaakt het bewerken van de akkers juist die zandverstuivingen evenals de overbegrazing door het vee. Daardoor wordt de beschermende vegetatie vernietigd. Soms zelfs is de situatie zo erg dat verhuizing de enige uitweg is. De mens is nog niet bij machte iets te ondernemen tegen de natuurkrachten en schikt zich in zijn lot.

Het zal nog honderden jaren duren voordat hij dat lot enigszins in eigen hand neemt. Zelfs de Romeinen met al hun daadkracht en organisatietalent nemen het waterland met alle gevaren voor lief. Ze zijn wellicht ook niet op zoek geweest naar middelen, want waterhuishouding was een hun vreemde tak van sport. Het zijn de monniken van de abdij van Egmond die als eerste actief ingrijpen in het hen omringende gebied en daarmee een begin maken met het cultuurlandschap.

- Cruijff

Die monniken steken in de 8e eeuw vanuit Engeland en Ierland de Noordzee over om de bevolking van het Continent te gaan kerstensen. Bij Egmond stichten ze een abdij die zal uitgroeien tot een machtig religieus centrum, het grootste in Noordelijk Nederland. Er wonen in de 11e eeuw duizenden monniken en de gemeenschap is eigenaar van grote lappen

De Zanddijk tussen Bakkum en Limmen. Foto: Léon Klein Schiphorst.

grond, nodig om al die mensen te voeden. Ze hebben geld, mensen en een goede organisatie. Een zeldzame combinatie in die tijd en daarom zijn het de Egmonder monniken die als eerste op het idee komen om hun eigendommen tegen het regelmatig dreigende water te gaan beschermen. Ze leggen omstreeks 1070 de eerste dijk aan, de Zanddijk tussen Limmen en Egmond Binnen. Deze dijk moet de landerijen rondom Egmond beschermen tegen het soms door stormen opgestuwde water vanuit het zuiden – het IJ en het Wijkermeer. Het is de start van een glorieuze activiteit waarmee de Hollanders beroemd worden en dat tot op de dag van vandaag nog steeds zijn. Naast Cruijff en tulpen ook de dijken.

Na de Zanddijk volgen er meer: de Hogedijk bij Egmond-Binnen, de Korendijk, de Brakersdijk en de Bogaardsdijk bij Castricum en de Limmerdam bij Limmen. Het zijn de oudste dijken van Nederland. Ze staan daarom op de lijst van provinciale monumenten. Hoewel voortdurende druk van almaar toenemende woningbouw en infrastructuur hun invloed hebben gehad, zijn deze dijken deels nog steeds te zien, als je er tenminste oog voor hebt, want het zijn nu vaak niet meer dan paden of wegen en in het beste geval een minieme verhoging.

- Dije

Zo zijn er ook nog verscheidene waterlopen te zien, restanten van de vroegere Oer-IJ geul die in zee uitmondde. De zuidelijke geulboog van dat stroomgebied is verdwenen onder bebouwing van Heemskerk en Castricum. De noordelijke geulboog is nog goed waar te nemen in verschillende waterweggetjes. De Dije of Die, lopend van Uitgeest via Akersloot

naar Limmen, is daarvan een voorbeeld. Dije of Die is afgeleid van 'de IJe' en betekent het water. Meer naar het westen loopt naast de Zeeweg aan de noordkant van Castricum de Schulpvaart. Deze waterweg is eeuwenlang een belangrijke verbinding geweest tussen Castricum/Bakkum, Limmen en Akersloot. De voornaamste activiteit is het vervoer van schelpen. Eerst worden de schelpen met karren vanaf het strand over een zandweg naar een stet gereden. Dat is een overslagplaats van schepen. Vervolgens gaan de schepen met de schelpen naar de kalkovens van Akersloot, Castricum en Uitgeest waar er metselkalk van wordt gemaakt. De kalkoven van Akersloot is nog te bewonderen in het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen. Pas na de Tweede Wereldoorlog komt een eind aan de schelpenvisserij en -vaart als cement de metselkalk gaat vervangen. De Schulpvaart doet nog dienst als afwatering en als ecologische verbindingszone tussen de duinen en het Alkmaardermeer.

- **Inpolderen**

Niet alleen zijn de eerste dijken gebruikt als bescherming, maar ook om land bruikbaar te maken voor bewerking. Kennemer boeren maken vanaf de 10e eeuw zo van drassig gebied bruikbaar land en breiden Kennemerland naar het oosten uit. Daarbij ontstaan dorpen als Graft, De Rijp, Jisp en Oosthuizen. Die inpolderingen zijn een succes, er komt steeds meer plek voor de landbouw. Die veenontginningen breiden zich zo snel uit dat eind 12e eeuw vrijwel alle veengebieden in Noord-Holland in cultuur zijn gebracht als akkerbouwgebied. Dat heeft echter ook nadelige gevolgen. Het waterpeil wordt door het ingrijpen van de mens laag gehouden, het veen oxideert daardoor en begint in te klinken. Soms zakt de grond met wel vier meter. Wat ook niet helpt is de afgraving van veen om de huizen van brandstof te voorzien. Door dat verzakken van de grond ontstaan er meertjes die door de aanhoudende stormwinden groter en groter worden. Zo ontstaan uiteindelijk grote meren als de Beemster, de Schermer en de Purmer.

Ze zijn zo omvangrijk dat drooglegging, want dat was toch weer de bedoeling, pas kan worden gerealiseerd als de techniek om dat te doen er is. De windmolen is zo'n techniek. Eerst de kleine exemplaren die kleine plasjes droogmalen. Pas als ze groter worden en het idee ontstaat om er tientallen achter elkaar te zetten, kunnen Beemster, Schermer en Purmer opnieuw worden toegevoegd aan het landbouwarsenaal. Dat geschiedt in de 17e eeuw. Deze drie grote polders in Noord-Holland met hun ringdijken en vele sloten en slootjes, zijn nog goed waar te nemen en behoren tot het mooiste landschappelijke erfgoed van Nederland. De Beemster is zelfs Werelderfgoed.

- **Hoofdról voor industriemolens**

De windmolen zal in Noordwest-Nederland nog twee eeuwen een hoofdról spelen en het landschap veranderen. Niet alleen in de waterhuishouding van dat gebied. De windmolen is een belangrijke schakel in het prille begin van industriële activiteiten in de 17e eeuw. De Zaanstreek kent begin 18e eeuw zo'n 600 werkende molens en groeit zo uit tot het eerste industriegebied ter wereld. Pas in de 19e eeuw wordt de windmolen vervangen door een nieuwe techniek: het stoomgemaal. Dan krijgt ook het zuiden van Noord-Holland een ander aanzien als de Haarlemmermeer en het IJ-meer met stoomkracht worden drooggemaakt.

- **Duinen**

Waarschijnlijk het meest aansprekende landschap van Noord-Holland en ook van het Oer-IJ gebied zijn de duinen. Ze vormen niet alleen de ultieme waterkering, het was voorheen ook een landbouwgebied en jachtgebied. Tegenwoordig is het vooral waterwinning, natuur en recreatie, eerst voor de elite later ook voor de massa. De aantrekkingskracht van zand, zee en zon beperkt zich niet tot één sociale klasse. Vóóordat de mens zijn stempel op de duinvorming drukte was er sprake van paraboolduinen. Dat zijn duinen met hoogtes en laagtes. Die laagtes lopen bij stormen periodiek onder water waardoor zich een slufferlandschap vormt zoals dat nu nog aan de westkust van Texel is te zien. De

voortdurend veranderende paraboolduinen houden in de 19e eeuw op te bestaan als de mens ingrijpt om het constant binnendringende water te beteugelen. Duinbeheerders gaan windschermen plaatsen die zand opvangen om de duinen te verhogen. Tevens wordt er helmgras geplant om die nieuwe zandmassa's vast te houden. Pas dan ontstaat het hoog gesloten duinfront, zanddijk genaamd, zoals wij dat nu kennen.

Nieuwe ecologische kennis brengt de mens er echter toch weer toe om hier en daar wind en zee de vrije hand te geven. In het Oer-IJ gebied, en ook verder in Noord-Holland, leidt dit voortschrijdend inzicht tot het graven van zogenoemde kerven in de zanddijk. Door het aanbrengen van deze laagtes krijgen wind en zee ruim baan om zand af te voeren naar gebieden achter de duinen. Dat zorgt voor een verdere variatie van het landschap en daarmee een zo gevarieerd mogelijke flora en fauna.

- Verstedelijking

Het is hier boven al genoemd, de druk van de verstedelijking in Kennemerland is groot. Dat was in de vorige eeuw al zo. Stadsuitbreidingen, de aanleg van industrieterreinen en de bijbehorende infrastructuur hebben de oorspronkelijke landschapspatronen behoorlijk verstoord. Zo is de binnenduinrand bij Castricum – de Zanderij – afgegraven waarbij het gewonnen zand als ondergrond is gebruikt voor de spoorlijn naar Alkmaar. De aanleg van het Noordzeekanaal heeft de oorspronkelijke hoofdgeul van het Oer-IJ totaal veranderd. De snelwegen A9 en A7 snijden dwars door het Noord-Hollands landschap als messen door een groene koek. Maar ja, er moet nu eenmaal gewoond en gewerkt worden.

Dat geldt zeker ook voor de ruilverkavelingen die tussen 1945 en 1985 het Nederlandse landschap onherkenbaar hebben veranderd. Het laatste oorlogsjaar, beter bekend als de Hongerwinter, brengt Nederland ertoe om na de oorlog een programma op te stellen waarbij een situatie van grootscheepse honger niet meer zal voorkomen. Daartoe moet veel voedsel worden geteeld. Het merendeels versnipperde boerenland is daarvoor niet geschikt. De ruilverkaveling maakt het mogelijk op grote percelen enorme hoeveelheden voedsel te verbouwen. Dat is allemaal gelukt, hoewel men terugkijkend steeds meer gaat beseffen dat het te ver is doorgesloten. De grote velden met monoculturen bewerkt met veel kunstmest dragen bij aan uitputting van de grond en de vorming van een ecologische woestijn. Desondanks is er in het Oer-IJ gebied – bij voorbeeld Castricumerpolder, Assendelver polders en Uitgeesterbroekpolder - nog best wel wat te zien aan oude landschapselementen.

Stichting Oer-IJ leidt eigen gidsen op. Op de foto een excursie-les met oud stadsarchivaris Wim Bosman uit Velsen

Er is ook niet altijd sprake van kommer en kwel als een landschap verandert door menselijk ingrijpen. Kijk bij voorbeeld naar de aanleg van de Stelling van Amsterdam. De forten en lunetten leveren per stuk niet alleen een mooi verhaal op, ze zijn inmiddels geliefd terrein voor natuurliefhebbers. Door het reliëf in hun ondergrond en de afgesloten ligging van de militaire bouwwerken zijn er microklimaten ontstaan met hun eigen specifieke flora en fauna.

- **Zeedorpenlandschap**

Wat nog de moeite waard is om genoemd te worden is het zeedorpenlandschap in het Oer-IJ gebied. Dat bijzondere landschap rondom zeedorpen in kalkrijke gebieden in de duinen tussen Egmond en Wijk aan Zee is ontstaan door langdurig gebruik van de duinen als landbouwgebied. Men verbouwt groente en aardappelen en men laat er vee grazen. Soms gebeurt dat zeer intensief waardoor er verstuiwing optreedt. Gedurende duizend jaar wordt het intensief gebruik afgewisseld met rustiger periodes. Daardoor ontstaat een ongeordende aaneenschakeling van akkertjes, bloemrijke velden en stukjes grond waarbij struiken en helmgras zijn verwijderd en zo hun eigen dynamiek ontwikkelen. De mate van intensief gebruik wordt bepaald door de opbrengst van de zeevisserij. Levert dat weinig op dan wordt het duin intensiever gebruikt dan in de zogenoemde pastorale periodes.

Begin vorige eeuw wordt het duin in het Oer-IJ gebied niet meer gebruikt als landbouwgrond. Wel worden door bewoners van de zeedorpen moestuintjes aangelegd die worden afgegraven tot op het grondwater. Bij Egmond is zo iets nog duidelijk waar te nemen. Dit landschap is met zijn kruidenrijke vegetatie zeer speciaal en wordt beschouwd als een van de meest waardevolle van de Nederlandse duinen. Ook cultuurhistorisch is het van grote waarde.

Voormalige duinboerderij, foto: Lia Vriend

3. ERFGOEDBELEID VAN DE NEGEN BETROKKEN GEMEENTEN

Nu de historie van het landschap van het Oer-IJ gebied, de ontwikkeling van de bebouwde omgeving en de mensen die erin hebben geleefd in grote lijnen is geschetst, wordt gekeken naar wat de negen Oer-IJ gemeenten (Bergen, Heiloo, Castricum, Uitgeest, Heemskerk, Beverwijk, Velsen, Haarlemmermeer, Zaanstad) op deze punten – cultuurhistorisch landschap, bebouwde omgeving en archeologie – kunnen doen om die hoge cultuurhistorische waarden te behouden en liefst nog te versterken en zichtbaar te maken.

Het beleid op deze onderwerpen is van groot belang. De geschiedenis van de Oer-IJ regio krijgt daarmee de aandacht die het verdient. Het heeft immers de identiteit van de betrokken gemeenten mede bepaald. Maar niet alleen dat, het erfgoed vertegenwoordigt tevens een economische waarde. De unieke verhalen trekken toeristen van divers pluimage aan die in de regio hun geld besteden. Erfgoed is daarmee niet alleen een blik op het verleden die uiteindelijk doet begrijpen waar we vandaan komen en wie we zijn, het brengt ook geld in het laatje. Zelfs flink wat geld, volgens het rapport Waardevol toerisme van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) uit 2019. De groeiende stroom bezoekers uit binnen- en buitenland heeft van toerisme een sector gemaakt die net zoveel geld opbrengt als de bouwsector en tweemaal zo veel als de landbouwsector.

Die snelle groei van het toerisme maakt politieke en bestuurlijke aandacht ervoor erg nodig.

Brainstormdag met ambtenaren over toekomst Oer-IJ gebied. Foto Mooi Noord-Holland.

Dat met name omdat een sterk stijgend aantal bezoekers ook negatieve gevolgen heeft. Denk daarbij aan overbelasting van de openbare ruimte, wegen, natuur en milieu. Het draagvlak onder de bewoners en de aantrekkelijkheid van de bestemmingen kunnen hierdoor afnemen. Sturing

door lokale autoriteiten, ook in de Oer-IJ regio, is daarom van groot belang.

Tegelijkertijd zijn wij ons ervan bewust dat de gemeenten in het Oer-IJ gebied voor grote opgaven staan. Enerzijds is er het hoogwaardige erfgoed dat bijdraagt aan de kwaliteit van de regio, anderzijds moeten er ook huizen worden gebouwd en wegen worden aangelegd. Daar zijn recent nog de energietransitie en andere klimaatopgaven bijgekomen. In het verleden hebben cultuurhistorische en economische waarden niet altijd in elkaars verlengde

gelegen, maar het zijn twee kanten van dezelfde medaille. Daarom is het zaak dat de belangen van erfgoed, landschap en natuur verbonden gaan worden met de opgaven op het gebied van woningbouw, energietransitie en klimaat.

De nieuwe Omgevingswet, die op 1-1-2023 van kracht wordt, dwingt elke gemeente in Nederland om een visie te ontwikkelen op bovengenoemde opgaven. In deze gemeentelijke Omgevingsvisie zullen dan de uiteenlopende opgaven en verlangens onder één noemer moeten worden gebracht. Het motto van de Omgevingswet – 'Ruimte voor ontwikkeling, waarborgen voor kwaliteit' – wijst daar al op. Het combineren van het beste uit al die werelden vormt dus de kern van de omgevingsvisie. Dat is geen sinecure, maar zeer wel mogelijk. Alleen al het feit dat erfgoed ook geld opbrengt, laat dat zien. Waar ergens het optimum ligt van de belangenafweging moet van geval tot geval worden bezien. In het Oer-IJ gebied zijn daarvan mooie voorbeelden te noemen:

* De kasteeltuin van slot Assumburg bij Heemskerk is gerestaureerd, waarbij tevens nieuwe huizen in stijl ten noorden van het kasteel zijn gebouwd. Met het geld dat die nieuwbouw heeft opgeleverd, kon de tuin rond het kasteel worden hersteld. Daarbij is flink wat ruimte rondom het kasteel behouden gebleven, hetgeen essentieel is voor dit historisch monument. Dan kun je spreken van een win-win-situatie.

* In Heiloo moest de nieuwbouwwijk Zuiderloo worden gerealiseerd. Voorafgaand aan de bouw zijn de cultuurhistorische elementen van het gebied (hagen, greppels, houtwallen) geïnventariseerd en zo veel als mogelijk in de plannen meegenomen. Zelfs meer dan dat. Dichtgeslibde greppels zijn weer opengemaakt, waardoor er een prima waterafvoer is ontstaan. Omdat de intensiteit van stortbuien toeneemt, is dat ook erg nodig. Tevens zijn bestaande houtwallen gerestaureerd, hetgeen weer bijdraagt aan de biodiversiteit. Bovendien bleek dat de huizen door de historische groenstructuur erg in trek waren. Ook hier dus een win-win-situatie waarbij (schijnbaar) tegengestelde belangen zijn verenigd.

3.1. WAT ZOULDEN GEMEENTEN KUNNEN DOEN OM DIE HOGE CULTUURHISTORISCHE WAARDEN TE BEHOUDEN EN ZELFS TE VERSTERKEN EN ZICHTBAAR TE MAKEN?

1. Actueel: Erfgoed bij portefeuillehouder Ruimtelijke ordening

Nu de verkiezingen voor de nieuwe gemeenteraden (15 maart j.l.) geweest zijn, gaan de gekozen partijen aan de slag met de coalitievorming. Daarbij worden ook de bestuurlijke portefeuilles verdeeld en mogelijk herschikt. Wat Stichting Oer-IJ betreft komt de uitvoering van het erfgoedbeleid voortaan te vallen onder de verantwoordelijkheid van de wethouder Ruimtelijke Ordening en niet meer, zoals nu vaak nog het geval is, onder verantwoordelijkheid van de wethouder Cultuur. Die insteek bevordert een samenhangende aanpak van woningbouw, klimaatverandering, landbouw en natuur. Dat komt uiteindelijk elk onderdeel ten goede. Het is zaak deze integrale benadering tevens door te trekken naar het proces van vergunningaanvraag, -beoordeling en -verlening. Aanvragen die een combinatie van functies behelzen, moeten dan gaan vóór aanvragen voor enkelvoudige functies. De kenmerken en identiteit van een gebied komen op die manier meer centraal te staan, waarmee ongewenst afwentelen op een of meerdere functies wordt beperkt of zelfs geheel voorkomen.

2. Betrokken zijn bij de totstandkoming van het Omgevingsplan, Omgevingsvisie en de werkwijze rond Omgevingstafels

De nieuwe Omgevingswet geeft aanknopingspunten om plannen en initiatieven die de gemeente zelf ontwikkelt of die van buitenaf binnenkomen vanuit alle belangen te bespreken en te beoordelen. De Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) heeft daartoe een dialoogmodel bedacht: de Omgevingstafel. Het is de bedoeling dat alle belanghebbenden fysiek aan die tafel plaatsnemen en binnengekomen plannen bespreken. Dat bevordert het begrip voor elkaars standpunten. Initiatieven worden dus niet meer schriftelijk afgehandeld. Dat betekent dat ook de erfgoedambtenaar in het allereerste stadium van bespreking zou moeten aanschuiven. Alle plannen moeten aansluiten op de basisstructuur van het historisch landschap. Dat werd tot nu toe nog wel eens vergeten.

Stimuleer dus als gemeente actieve participatie aan Omgevingstafels. Dat niet alleen in de plannenmakerij, maar ook als onderdeel van de vergunningenprocedure. Door al vanaf het eerste begin alle belanghebbenden bij het gesprek te betrekken, ontstaat verbinding tussen de verschillende belangen en vertrouwen tussen de betrokken partijen. Dat heeft als bijkomend voordeel dat in het formele proces snelheid wordt gewonnen.

Industrieel monument in Wormerveer langs de Zaan. Foto: Léon Klein Schiphorst

3. De wettelijke instrumenten op een goede manier gebruiken.

Een erfgoedambtenaar zweeft niet in het luchtledige voor het plannen en uitvoeren van erfgoedbeleid. Er staat hem/haar een aantal wettelijke instrumenten ter beschikking. Voorts zijn er ook nog niet-wettelijke instrumenten die kunnen worden benut.

Wettelijke instrumenten

- De negen Oer-IJ gemeenten hebben bijna allemaal een *Erfgoednota*. Daarin staan de beleidsvoornemens op het gebied van erfgoed opgenomen. Als de gemeenteraad deze nota heeft vastgesteld, is dat op dat moment een wettelijk instrument voor het algemene erfgoedbeleid.

Historische gebouwen

- Als er sprake is van Rijksmonumenten, dan zijn die door het Rijk aangewezen op basis van de Erfgoedwet. De gemeenten dragen de zorg voor het vergunningstraject. Mocht dit zich voordoen, dan is het raadzaam in een vroeg stadium contact op te nemen met de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE).
- Sommige gemeenten in het Oer-IJ gebied hebben beschermde stads- en dorpsgezichten. Die zijn door het Rijk aangewezen. De gemeente heeft de plicht om voor die gebieden een bestemmingsplan te maken waarin de desbetreffende cultuurhistorische waarden worden veiliggesteld. Ook hier geldt: Als er sprake is van wijzigingen in het beschermde stads-of dorpsgezicht, neem in een vroeg stadium contact op met de RCE.
- Als het gaat om provinciale monumenten, dan hebben de gemeenten de plicht om de vergunningen te verlenen op basis van provinciale regels. Als er sprake van is, leg dan in een vroeg stadium contact met de provincie.
- In geval van verbouwing van gemeentelijke monumenten is het belangrijk dat een eigenaar zo vroeg mogelijk contact met de erfgoedambtenaar zoekt om de planvorming te begeleiden.
- In het wettelijk instrument van de Welstandsnota staan soms al richtlijnen voor wijzigingen van (gemeentelijke) monumenten. De ambtenaar erfgoed kan in de Welstandsnota dus eisen voor monumenten of waardevolle andere bebouwing zoals bijvoorbeeld stolpen inbrengen. Die eisen krijgen door vaststelling van de Welstandsnota door de gemeenteraad dan een wettelijke status .

Archeologie

- Het Rijk wijst archeologische monumenten aan. De gemeente draagt zorg voor de uitvoering van het vergunningstraject. Zorg daarbij dat er archeologische kennis in huis is. Neem anders contact op met een externe deskundige, bij voorbeeld van NMF Erfgoedadvies.
- In 2007 is de Wet op de Archeologische Monumentenzorg uitgevaardigd. Die verplicht gemeenten om archeologiebeleid voor grondroerende werkzaamheden te formuleren. Daarin heeft de gemeente een zekere vrijheid. Het is echter wel verstandig om te zorgen voor actuele gemeentelijke verwachtings- en beleidskaarten.

Als er vragen zijn of ondersteuning gewenst is op archeologisch gebied, dan is de aangewezen partij NMF Erfgoedadvies, gevestigd in Castricum.

Archeologisch monument Croonenburgh bij Castricum. Foto: Léon Klein Schiphorst

Landschap

- Waar voor natuurbescherming een verscheidenheid aan wettelijke regels bestaan – bij voorbeeld Natura2000 - is er voor landschappen in Nederland weinig geregeld. Nederland heeft in 2005 de Europese Landschapsconventie getekend. De betrokken landen verplichten zich hiermee landschappen te erkennen als onderdeel van het gezamenlijk cultureel en natuurlijk erfgoed. Elk land moet daartoe beleid ontwikkelen dat is gericht op het beschermen en beheren van dat landschap. Tot op heden heeft Nederland er nog amper iets mee gedaan. Zet daarom als gemeente stappen naar een omgevingsbeleid waarvan het landschap een onderdeel is. Neem daartoe in de omgevingsvisie een goede beschrijving op van de landschappelijke kwaliteiten en een leidraad hoe ermee om te gaan.
- Leidraad Landschap en Cultuurhistorie (2018) is het beleidsdocument van de Provincie dat is vastgesteld en daardoor een wettelijke status heeft. Raadpleeg dit document als er sprake is van landschappelijke wijzigingen.

3.2. Niet wettelijke instrumenten:

Erfgoedregister

De Oer-IJ gemeenten hebben alle een *Erfgoedregister*. Die is van belang voor het draagvlak onder de inwoners en om je mee te profileren als gemeente. Gemeentelijke Erfgoedregisters kunnen worden opgesteld op basis van de Erfgoedwet (hoofdstuk 3.4). Dat is echter niet verplicht, maar is afhankelijk van de luimen van de politiek. Als er een erfgoedregister is, dan is die gekoppeld aan de gemeentelijke *Erfgoedverordening*. Daarin staat namelijk de

procedure beschreven voor een aanwijzing van een monument en de mogelijkheid van bezwaar ertegen. In die Erfgoedverordening staat vaak ook beschreven of er een adviesorgaan aanwezig is, zoals een Erfgoed/Monumentencommissie of -raad, Commissie Cultuurhistorische Kwaliteit of Erfgoedplatform. Als er sprake is van monumenten, dan is zo'n adviesorgaan verplicht.

*Een mooie hulp bij het zoeken naar monumenten in een Noord-Hollandse gemeente is de kaartviewer van het Steunpunt monument en archeologie Noord-Holland. Zie www.steunpunterfgoednh.nl/kaartviewer

Subsidie

De Erfgoedverordening kan ook de gemeentelijke *subsidieregeling* voor monumenteneigenaren bevatten. Soms zijn er verscheidene subsidieregelingen, zoals bijvoorbeeld in de gemeente Castricum. Daar is sprake van een subsidie voor rijksmonumenten, voor gemeentelijke monumenten en een aparte regeling voor rietgedekte stolpboerderijen. Gemeentelijke subsidieregelingen willen nogal eens sneuvelen bij bezuinigingsrondes. De vraag is of dat verstandig is. Het financieel steunen van monumenteneigenaren is namelijk van belang om de kwaliteit van monumenten in stand te houden. Dat draagt bij aan goede omgevingskwaliteit en daarmee aan de identiteit van de gemeente en bevordert dus mede het toerisme.

Restauratierichtlijnen

Bij verbouwingen van zowel Rijks-, provinciale als gemeentelijke monumenten is een vergunning verplicht. Daarin wordt bekeken of de restauratie volgens de regels wordt uitgevoerd. In Welstandsnota's en Erfgoednota's kunnen *Restauratierichtlijnen* worden opgenomen. Dat is wel zo prettig voor monumenteigenaren. Die kunnen daarmee dan al rekening houden als ze een restauratie overwegen.

Het komt voor dat eigenaren van provinciale monumenten er de voorkeur aan geven om een monument niet te onderhouden, maar het te laten vervallen. Voor dit soort lastige kwesties heeft de Provincie een zogenaamde *Monumentenloods* beschikbaar. Dat is een persoon die met tact en stimulering toch vaak resultaat boekt om de eigenaren tot restauratie te verleiden.

Kerkenvisie

Nederland ontkerkelijkt steeds meer. Volgens een zeer recent rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau vormt het aantal gelovigen in Nederland inmiddels een minderheid. Steeds meer kerken verliezen daarmee hun functie. Bij een slinkende kerkgemeenschap is onderhoud ervan onbetaalbaar aan het worden en steeds meer kerken worden daarom afgestoten. Omdat kerken in veel gemeenten in het verleden een voornamelijk rol hebben gespeeld of alleen al als gebouw een cultuurhistorisch icoon zijn, raadt de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed gemeenten aan een *Kerkenvisie* op te stellen. Daarin kunnen gemeenten laten zien welke keuzes zij maken bij het behoud van of sloop van kerken. In de Oer-IJ gemeenten heeft er nog geen Kerkenvisie het licht gezien, maar er wordt in een aantal gemeenten wel aan gewerkt.

Landschapsbiografie

Zoals hierboven al is opgemerkt is er voor het behoud en bescherming van *cultuurhistorisch landschap* amper een wettelijk kader aanwezig. Er is de Europese Landschapsconventie, waar Nederland nauwelijks iets mee heeft gedaan, en er is de Nota Belvédère van eind jaren '90. In die laatste nota laten vier ministeries (Cultuur, Ruimtelijke Ordening, Landbouw en Verkeer en Waterstaat) weten meer aandacht te willen schenken aan cultuurhistorisch landschap bij de inrichting van Nederland. De nota heeft geen wetskracht, maar moet dienen als inspiratie om de positie van cultureel erfgoed in de ruimtelijke ordening te versterken. Over het algemeen kan gesteld worden dat cultuurhistorisch landschap veel meer aandacht verdient dan het nu krijgt. Veelal wordt het in de regio gezien als agrarisch gebied en omdat het wettelijk kader ontbreekt is het toch wel een ondergeschoven kindje te noemen. Het is daarom zaak dat gemeenten inzichtelijk maken welke doelen bijdragen aan het historisch cultuurlandschap. Integreer die doelen vervolgens in de omgevingsvisies.

*Voor informatie over cultuurhistorische landschappen zijn twee websites een fijne hulp:

Over bijzondere provinciale landschappen:

[https://www.noord-](https://www.noord-holland.nl/Onderwerpen/Ruimtelijke_inrichting/Bijzonder_Provinciaal_Landschap)

[holland.nl/Onderwerpen/Ruimtelijke_inrichting/Bijzonder_Provinciaal_Landschap](https://www.noord-holland.nl/Onderwerpen/Ruimtelijke_inrichting/Bijzonder_Provinciaal_Landschap)

Over landschap en cultuurhistorie:

<https://leidraadlc.noord-holland.nl/>

Placemaking

Met deze term wordt bedoeld: het creëren van een plek waar mensen zich thuis voelen. Bij dit uit Amerika overgewaaid begrip maken bestuurders bij de inrichting van publieke ruimten gebruik van de kennis, ideeën en inzet van lokale gemeenschappen. Door gedurende het inrichtingsproces af te tasten wat er leeft bij plaatselijke gemeenschappen kunnen die nieuw verworven inzichten al gebruikt worden om het ontwerpproces eventueel bij te sturen. Daardoor kan het optimale resultaat worden behaald. Als er sprake is van cultureel erfgoed

is placemaking en ontwerpend onderzoek zeker bruikbaar. Erfgoed kan zo worden gekoppeld aan andere maatschappelijke opgaven in een gemeente. Wellicht geven de nieuwe omgevingstafels hier al ruimte voor.

De Stompe toren in Spaarnwoude, cultureel centrum. Foto Gerard Hogervorst

3.3. Actieve erfgoedambtenaar van groot belang

Tot slot, maar zeker niet als laatste – en daarom hier apart genoemd – valt onder de niet-wettelijke instrumenten ook het lastig te meten, maar o zo cruciale enthousiasme van de erfgoedambtenaar. Met zijn/haar aan kennis gekoppelde bezieling is het zaak wethouder en gemeenteraad te informeren over de cultuurhistorische waarden in de gemeente. Die kennis is niet vanzelfsprekend aanwezig. Informeer hen met folders en andere informatieboekjes. Leidt de wethouder eens rond langs mooie erfgoedplekken zodat bij hem/haar de kennis over de gemeentelijke historie indaalt. Geef de wethouder een podium bij erfgoedbijeenkomsten zoals Open Monumentendagen of de Museumnacht. Deze actieve deelname aan dergelijke activiteiten levert vaak meer op dan welke nota dan ook. Zo kan bij wethouder en gemeenteraadsleden enthousiasme worden opgewekt om ook de niet-wettelijke instrumenten op het gebied van cultureel erfgoed ter hand te nemen.

4. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN CULTUUR- HISTORISCHE WAARDEN OER-IJ GEBIED

4.1. De ruimtelijke kwaliteit van het Oer-IJ gebied is bijzonder hoog en kan hoog blijven

- Het unieke Oer-IJ gebied is zo bijzonder vanwege de grote variatie aan landschapstypen op een bescheiden oppervlakte. De landschapsgeschiedenis van het Oer-IJ is in het landschap nog in grote mate leesbaar en waarneembaar. Belangrijke aanbeveling is dan ook om er alles aan te doen om dit kostbare erfgoed te behouden en nog meer zichtbaar te maken dan nu het geval is.
- Alle plaatsen in het Oer-IJ gebied hebben een belangrijke opgave op het gebied van woningbouw. Aanbevolen wordt om bij deze opdracht op de historische basisstructuur van het landschap aan te sluiten en deze te benutten, waardoor de bijzondere landschapsgeschiedenis zichtbaar en leesbaar blijft. Daardoor blijft de identiteit van het gebied intact en kan mogelijk zelfs versterkt worden.
- Aanbevolen wordt om kennis en beleid op het gebied van archeologie, historische bouwkunst en landschap te benutten, omdat deze erfgoedtrits in grote mate bijdraagt aan de toename van de ruimtelijke kwaliteit in de gemeente.

4.2. Erfgoed zou een taak moeten zijn voor de portefeuillehouders en gedeputeerde Ruimtelijke Ordening

- Omdat het zichtbaar houden van de historische basisstructuur van een landschap zo belangrijk is voor de ruimtelijke kwaliteit, bevelen wij aan om de takenpakketten erfgoed en ruimtelijke ordening bij één en dezelfde bestuurder onder te brengen. De vakgebieden versterken elkaar en leiden daardoor tot een hogere ruimtelijke kwaliteit.

4.3. Er is meer regionale samenwerking nodig

- Wij bevelen de Provincie aan om haar rol op te pakken om de unieke Oer-IJ waarden op regionaal niveau én in relatie tot elkaar te waarborgen.
- Wij bevelen de negen Oer-IJ gemeenten aan om ruimtelijk meer met elkaar samen te werken, met het doel de regionale kwaliteiten van het Oer-IJ gebied zichtbaar te houden. Voorkomen moet worden dat iedere gemeente haar eigen accenten legt, waardoor de aanwezige verbanden in het landschap vervagen en een stuk van de geschiedenis van het landschap minder goed 'leesbaar' kan worden.

4.4. Voorlichting over het erfgoed geven is belangrijk

- Als collegeleden, gemeenteraad, gemeentelijke ambtenaren, monumenteigenaren, inwoners en bezoekers goed worden voorgelicht over het aanwezige erfgoed, dan leidt dat tot meer waardering, respect en woonplezier. Aanbevolen wordt om voorlichting te geven op de volgende manieren.
- Erfgoedambtenaar: bouw een goede band op met de portefeuillehouder en informeer deze over het plaatselijke erfgoed en laat weten dat hij/zij met dit vakgebied op een positieve manier naar buiten kan treden.
- Een Cultuurhistorische Waardenkaart opstellen en toegankelijk maken via de website.

- Ondersteuning geven aan monumenteneigenaren bij restauratie- of verbouwingsprojecten.
- Een Kerkenvisie opstellen in participatie met inwoners en deze toegankelijk maken via de gemeentelijke website.
- Monumentenlijsten op de website van de gemeente plaatsen en actueel houden (zo ook met objecten uit de Wederopbouwperiode). Bij nieuwe aanwijzingen, altijd de pers erbij halen en positief in beeld brengen!
- Mee doen met het jaarlijkse Open Monumentenweekend (2e weekend in september) is een heel toegankelijke en gewaardeerde mogelijkheid om het publiek in aanraking te laten komen met erfgoed.
- Historische erfgoedverenigingen inzetten bij het geven van voorlichting over de historie van de gemeente.
- Het Oer-IJ gebied is bijzonder rijk aan cultuurhistorische verhalen. Maak ze bekend op www.Oneindig Noord-Holland.nl!

Egmond aan den Hoef. Foto Gerard Hogervorst.

4.5. Participatie steeds belangrijker

- De Omgevingswet vraagt van de overheden om meer te doen aan participatie. Bij participatie wordt de inwoner betrokken bij planvorming in de eigen gemeente, wat leidt tot meer waardering, respect en betrokkenheid. De kennis omtrent de eigen gemeente, het begrip en de waardering naar de gemeente toe wordt daardoor groter, wat leidt tot een positievere en meer betrokken houding van de inwoners en vermindering van juridische procedures.

4.6. Zowel bij gemeenten als provincie is meer ambtelijke capaciteit gewenst

- Omdat het bewaken van erfgoed, erover te adviseren en erover voorlichting te geven een grote bijdrage levert aan de versterking van de ruimtelijke kwaliteit, is voldoende capaciteit wenselijk. Omdat een goede ruimtelijke kwaliteit indirect ook doorwerkt op andere gebieden zoals welzijn, het verbinden van mensen en voor het voorkomen van vandalisme, is die capaciteit des te meer noodzakelijk. Door hierin te investeren, wordt op allerlei nevengebieden winst geboekt en kan gesteld worden dat capaciteitsuitbreiding op het gebied van erfgoed zich driedubbel terug verdient.

5. AANBOD STICHTING OER-IJ

Wij realiseren ons nogal wat te vragen van gemeenten en provincie. Wij hebben echter ook iets te bieden waarmee we onze aanbevelingen kunnen ondersteunen. Hieronder in het kort ons aanbod opgesomd:

5.1. Meewerken aan Gebiedsbeschrijvingen/biografieën

Gemeenten zullen komende jaren omgevingsvisies gaan opstellen. Een landschapsbiografie levert inhoudelijke kennis voor deze omgevingsvisies. Tevens is het voor de gemeente een middel om vorm te geven aan participatie. Samen met de bevolking een landschapsbiografie opstellen is daarvan een mooi voorbeeld. Stichting Oer-IJ wil als kennisorganisatie hieraan een bijdrage leveren.

5.2. Meewerken aan Waardestellingen (landschappen en elementen)

Een cultuurhistorische waardestelling geeft erfgoed betekenis zodat we het kunnen identificeren en (h)erkennen. Waarderen is een werkwijze om weloverwogen met dit erfgoed om te gaan. Door de waarde expliciet te maken, kunnen we samen een keuze maken in wat we willen behouden. Waarde is een van de belangrijkste begrippen in de zorg voor het erfgoed. Wat als waardevol wordt gezien, zal (her)gebruikt, behouden of gekoesterd worden. Zo ondersteunt een cultuurhistorische waardebepaling overheden of collectie behorende instellingen bij de uitvoering van hun taken. Bijvoorbeeld bij de aanpassing van een raadhuis, de realisatie van een parkeerkelder in een oude binnenstad, de restauratie van een schilderij of het onderhoud van een historische tuin.

Overhandiging van het eerste exemplaar van de Oer-IJ Atlas aan Johan Remkes, Voormalig Commissaris van de Koning. Foto: Léon Klein Schiphorst

5.3. Deskundigen aandragen voor erfgoedcommissies en omgevingstafels

Onder de Omgevingswet moeten gemeenten een gemeentelijke adviescommissie instellen. Die vervangt de huidige commissies voor ruimtelijke kwaliteit, welstand en monumenten. Zo'n gemeentelijke adviescommissie heeft in ieder geval tot taak te adviseren over de aanvragen voor een omgevingsvergunning met betrekking tot een gebouwd of aangelegd rijksmonument. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), Federatie Ruimtelijke Kwaliteit (FRK) en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) hebben een 'Handreiking adviesstelsel omgevingskwaliteit' geschreven. Niet alleen de letter van de wet, maar ook de geest van de wet en de wensen van de Tweede Kamer komen in de handreiking aan de orde. De handreiking ondersteunt gemeenten bij de keuzes die in het licht van de Omgevingswet gemaakt kunnen worden.

5.4. Vraagbaak voor ruimtelijke ontwikkelingen

Niet alleen mensen hebben een geschiedenis, ook het landschap draagt sporen van natuurlijke verschijnselen en menselijke bewoning. Als je daar meer van weet, kun je meer van het landschap genieten en er op een zorgvuldige manier mee omgaan. De kennisbank van Stichting Oer-IJ kan daarin voorzien.

5.5. Verzorgen van lezingen en excursies

Op de website van Stichting Oer-IJ staan vele lezingen en excursiemogelijkheden vermeld. Zie https://www.oerij.eu/wat-doen-wij/Oer-IJ_academie/lezingen/intropagina/. Desgevraagd kan Stichting Oer-IJ lezingen en excursies op maat verzorgen.

5.6. Bijdragen aan de ontwikkeling van Icoonprojecten

Het Oer-IJ gebied kent vele iconische monumenten en landschapselementen. Dergelijke iconen staan symbool voor een tijdsperiode uit de landschapsgeschiedenis en maken tezamen de belangrijkste perioden uit de landschapsgeschiedenis van het Oer-IJ gebied zichtbaar en beleefbaar..

Op de website www.oerij.eu staan de 6 hoofdprojecten genoemd.

5.7. Ontwikkelen van recreatief toeristische routes

Stichting Oer-IJ heeft fiets- en wandelroutes op de website staan. Ook worden er regelmatig rondleidingen en excursies naar icoonplekken aangeboden o.l.v. een speciaal opgeleide Oer-IJ gids.

5.8. Bijdragen aan waardevol toerisme

Door haar activiteiten kan Stichting Oer-IJ bijdragen aan waardevol toerisme in het gebied. Het ligt in de verwachting dat het aantal bezoekers aan landschap en natuur, steden en dorpen zal toenemen. Dat draagt bij aan de welvaart van de regio, maar heeft ook zijn keerzijde. De druk op natuur en cultuur zal navenant groeien. Het is daarom van belang dat de balans tussen toenemend toerisme en de draagkracht van de regio behouden blijft en liefst nog versterkt wordt.

5.9. Bevorderen erfgoededucatie

Stichting Oer-IJ heeft lespakketten beschikbaar voor basisscholen. Op verzoek uit het onderwijsveld kan er ook worden gewerkt om dergelijke pakketten voor het voortgezet onderwijs te ontwikkelen. De bedoeling is dat leerkrachten het pakket gebruiken voor

onderwijs over de regio. Daarbij worden kinderen op een actieve en speelse manier betrokken bij de geschiedenis van hun eigen woonomgeving.

5.10. Deelname aan placemaking

Bij placemaking wordt bij de inrichting van publieke ruimten gebruik gemaakt van de kennis, ideeën en inzet van de lokale bevolking. Zo kan er worden geïnventariseerd wat er leeft bij de lokale gemeenschappen. Die verworven inzichten worden gebruikt bij het ontwerpproces. Het ontwerp kan zo eventueel worden bijgesteld. De bevolking voelt zich gezien en er ontstaat een plek waar mensen zich thuis voelen.

5.11. Meewerken aan gebiedsvisie met gebiedsakkoord (uitvoeringsplan)

Stichting Oer-IJ kan waardevolle kennis leveren voor gebiedsvisies en dito akkoorden. In zo'n gebiedsvisie proberen overheden, economisch belanghebbenden en natuurbeheerders samen tot oplossingen te komen voor problemen die spelen in een bepaald gebied. Door de gezamenlijke aanpak hebben maatregelen meer kans op een daadwerkelijke uitvoering dan bij een aanpak van elke belanghebbende op zich. Het gehele gebied met zijn uiteenlopende belangen – natuur, economie, beleid - krijgt zo een nieuwe stimulans.

Dit hoofdstuk is tot stand gekomen met de inbreng van Anita van Breugel (Bureau Cultuurhistorie Anita van Breugel en voormalig ambtenaar Cultuurhistorie van de BUCH gemeenten) en Gerlof Kloosterman (Lid van de commissie Noord-Holland van de Bond Heemschut en voormalig senior beleidsadviseur van de gemeente Heerhugowaard).

Colofon:

Uitgave Stichting Oer-IJ, (www.oerij.eu)

Kennisdocument Cultuurhistorische waarden Oer-IJ gebied

Kees de Vré, Castricum, met medewerking van

Anita van Breugel,
Gerlof Kloosterman,
Jos Teeuwisse,
Léon Klein Schiphorst

Opmaak: Gerard Hogervorst

Uitgave: 28-9-2022

